

Modernizacija (i/ili europeizacija) hrvatske periferije – primjeri Istre, Like i Gorskog Kotara*

BORIS BANOVAČ

Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci

ROBERT BLAŽEVIĆ

Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci

ŽELJKO BONETA

Visoka učiteljska škola, Rijeka

UDK 316.42:316.334.5(497.5-3 Istra)

316.42:316.334.5(497.5-3 Gorski kotar)

316.42:316.334.5(497.5-3 Lika)

316.422(497.5)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 19. listopada 2004.

Modernizacijski procesi neposredno utječu na strukturiranje socijalnog prostora. Socijalni prostor je shvaćen kao simbolička i kulturna reprodukcija materijalnih i objektivnih elemenata društvenosti. Konstrukcija socijalnog prostora uvijek je povezana s odnosima moći budući ona uključuje univerzalne koncepte i predstave koji jednom prihvaćeni postaju za članove društva obvezujući. U tom kontekstu treba razmatrati i pitanje odnosa centra i periferije. U radu se polazi od shvaćanja periferije kao višedimenzionalne pojave koja može biti strukturirana po gospodarskoj, političkoj i kulturnoj dimenziji. Periferija u tom smislu ne mora nužno imati karakteristike gospodarske zaostalosti, nedostatne političke integriranosti i kulturne izoliranosti. Perifernost određenog socijalnog prostora povezana je s dostignutom razinom modernizacije u svakoj od tri navedene dimenzije. Usporedna analiza povijesnog i aktualnog razvoja tri hrvatske regije (Istra, Lika, Gorski kotar) pokazuje da je riječ o tri različita oblika perifernosti. Perifernost Istre se izražava prvenstveno u političkoj dimenziji kao oblik političke mobilizacije na regionalnoj osnovi iz čega proizlazi latentni sukob spram centra. Lički prostor predstavlja periferiju u gospodarskom i kulturnom smislu, što je praćeno političkim konformiranjem s centrom. U slučaju Gorskog kotara najizraženija je gospodarska dimenzija perifernosti, koja je praćena izraženim političkim pluralizmom i multikulturalnim obrascima. Iz analize proizlazi zaključak da se problemi integracije hrvatskih periferija ne mogu rješavati pojednostavljenim modelima gospodarske potpore i političkim diktatom centra već trebaju biti strukturirani sukladno dimenzijama perifernosti koji su dominantni na određenom prostoru.

Ključne riječi: MODERNIZACIJA, EUROPEIZACIJA, SOCIJALNI PROSTOR, PERIFERIJA, ISTRA, LIKA, GORSKI KOTAR

1. Uvod

U ovom radu polazimo od opće pretpostavke o međusobnoj povezanosti modernizacijskih procesa i procesa strukturiranja socijalnog prostora na lokalnoj razini. Drugim riječima, podrazumijeva se da dostignuti stupanj modernizacije u određenoj sredini bitno utječe kako na odnose unutar periferije tako i na odnose spram centra. Time su bitno određeni i načini kako se društveni akteri identificiraju s prostorom u kojem djeluju, te kako doživljavaju pripadnike drugih grupa koji ili dijele zajednički društveni prostor ili su u mogućnosti "probiti" njegove zamišljene granice i utjecati na odnose na lokalnoj razini. U uvodnom dijelu trebalo bi ipak upozoriti na određena pojmovna određenja i polazne teorijske pretpostavke kako bi se izbjegli nesporazumi poput onog koji J. Urry naziva "fetišizam prostora". Problem je u to-

---

* Članak je izraden u okviru rada na projektu "Modernizacija i kolektivna identifikacija u hrvatskoj periferiji" (broj projekta 0115018), koji financira Ministarstvo obrazovanja, znanosti i športa. Projekt se realizira na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci (www.pravri.hr). Glavni istraživač na projektu jest prof. dr. Boris Banovac.

me što postoji opasnost da se dimenziji prostora pridaju svojstva koja ona ne može imati (Urry, 1997:65)¹.

2. Teorijski okvir

2.1. Prostor, teritorij i modernitet

Prostor i teritorij pojmovi su koji se u sociološkom smislu ne mogu poistovjetiti. Kao što pokazuje danas obilna literatura o toj temi, koncept prostora predstavlja uz koncept vremena okosnicu diskursa o konstituiranju društvenosti u uvjetima "kasne modernizacije". Prostor se u tom smislu općenito može definirati kao granicama određeni kontekst u kojem se odvija društvena interakcija². Drugim riječima, prostor i vrijeme predstavljaju osnovne, materijalne dimenzije ljudskog života i glavne odrednice društvene organizacije u određenim uvjetima (Castells, 2000:403)³. Za razliku od kolokvijalne uporabe tog pojma, u kojoj se on u poistovjećuje s teritorijem, suvremeni autori (poput A. Giddensa) naglašavaju razdvajanje mjesta (*place*) i prostora (*space*), na temelju čega se bitno mijenja utjecaj materijalnih (zemljopisnih) pretpostavki interakcije⁴. Teritorijalni aspekti⁵ od velike su važnosti za konstruiranje prostora kao socijalnog konteksta u kojem se odvija društvena interakcija. Materijalne ili objektivne pretpostavke u konstruiranju društvenog prostora prepoznatljive su još uvijek u pojmovima distance (blizine i udaljenosti među etničkim grupama), kontinuiteta (slijeda), opsega (obuhvata) kako bi se odnosima u prostoru pridala što konkretnija obilježja. Ipak danas je u suvremenoj sociologiji prevladavajuće stajalište o tome kako se teritorijalne i socijalne granice ne moraju u potpunosti preklapati⁶.

Društveni prostor u svakom slučaju predstavlja znatno više od zemljopisne kategorije. Riječ je o pretpostavkama društvenog djelovanja koje stvara čovjek i koje on može mijenjati. U tom smislu prostor predstavlja simboličku i kulturnu reprodukciju materijalnih i objektivnih elemenata (kao što je teritorij). Tako shvaćen prostor ne predstavlja tek skupinu objektivnih (materijalnih) pretpostavki za društvenu interakciju, već i "svijet života" koji ima presudno značenje u stvaranju osobnih i kolektivnih identiteta ljudi koji u njemu žive. Takvo shvaćanje prostora najbliže je pojmu *zavičaja*. Zavičajnost je shvaćena kao sveukupnost intimnih aspekata osobnog života pojedinca.

¹ U tom smislu pogrešno je govoriti o tome da jedna regija iskorištava drugu, kao što je problematično govoriti o tome da centar iskorištava periferiju. Kad je riječ o takvim pojavama, uvijek se radi o konkretnim socijalnim akterima kao što su elite, stratifikacijske skupine ili pojedinci jer prostori se ne mogu odnositi, oni nemaju svoj život odvojen od ljudi koji ih stvaraju.

² "Takvo određenje obuhvaća sveukupnost 'granica' koje ograničavaju ponašanje kroz vrijeme-prostor." (Giddens, 1984:111).

³ U tom pogledu instruktivno je Castellsovo suprotstavljanje pojmova "prostor mjesta" (povijesno ukorijenjena organizacija našeg uobičajenog iskustva) i "prostor tokova" (nova prostorna logika karakteristična za umreženo društvo) (Castells, 2000:404).

⁴ "Mjesto je najbolje pojmiti pomoću ideje lokaliteta koja se odnosi na fizičke postavke društvene aktivnosti u zemljopisnom smještaju. U predmodernim društvima, prostor i mjesto se uglavnom preklapaju budući da u prostornim dimenzijama društvenog života... dominira 'prisutnost' lokaliziranih aktivnosti. Dolazak modernosti razdvaja prostor od mjesta potičući odnose između 'odsutnih' drugih, koji su locirani daleko od bilo kakve situacije neposredne interakcije" (Giddens, 1990:18).

⁵ Teritorij možemo definirati kao "zemljopisno područje pod formalnom jurisdikcijom ili kontrolom priznatog političkog autoriteta" (Jary i Jary, 1995:683).

⁶ To se posebno odnosi na pitanje poistovjećivanja pojma društva s teritorijalnim granicama nacionalne države. Problem dobiva na značenju u uvjetima društvenih integracija na novim osnovama kao što je to u slučaju EU. Primjeri euoreregija pokazuju kako teritorijalne granice među nacionalnim državama ne moraju predstavljati prepreku za uspostavljanje interakcije koja u nekim slučajevima znatno nadmašuje "funkcionalno" povezivanje.

Između ove "mikrorazine" koju predstavlja pojam zavičaja i "makrorazine" koju se još uvijek najčešće shvaća kao društvo u okvirima nacionalne države, postoji čitav niz prijelaznih oblika društvenosti čije su teritorijalne granice najčešće tek maglovito određene, ali je njihovo značenje za konstrukciju osobnih i kolektivnih identiteta neosporan.⁷ Modernizacijski procesi⁸ uspostavljaju mnoštvo proturječnih povezanosti razine lokalne, razine zemlje i globalne razine, čime je na novi način određen i prostor društvene interakcije. Lokalno ne gubi na značenju u konstrukciji kolektivnih identiteta. Uostalom i sam identitet možemo shvatiti kao "način na koji određena zajednica shvaća sebe i kako se predstavlja autsajderima" (Verhelst, 2001:5), ali u modernim uvjetima kolektivna je identifikacija u znatno većoj mjeri pod utjecajem stalnih procesa konstrukcije i rekonstrukcije prostora u kojem se odvija kulturno, političko i gospodarsko djelovanje društvenih aktera. Razložno je pretpostaviti da će oblici kolektivne identifikacije koji nastaju u tom okruženju biti fluidniji i manje ograničeni nego oni u predmodernim društvima⁹.

2.2. Prostor i moć

Prostor i moć neodvojivo su povezani u svim povijesnim društvima jer se kontrola nad prostorom (i vremenom) postavlja kao prioritetni cilj svake vlasti. Ipak, u predmodernim društvima to je pitanje predstavljalo preokupaciju tek uskog sloja lokalnih elita. Poimanje prostora i vremena bilo je određeno "kozmiolozijskim vezama i zasićeno moralnim, estetskim i svetim simbolima" (Giddens, 1994:XI). Tek s modernim društvom prostor i vrijeme postaju univerzalni elementi društvenosti u smislu da je djelovanje svih članova na razini svaki-danšnjeg života njima određeno. Prema A. Giddensu prostor, u svom univerzalnom značenju potpuno "ispražnjen" od svakog konkretnog sadržaja, u modernim uvjetima postaje "organizacijski medij moderne institucionalne dinamičnosti". Modernitet u tom smislu znači prije svega novi oblik organizacije društvenog života, ali i novi odnos lokalnog spram širih oblika socijalne integracije kao što su zemaljska i globalna. Zato se funkcioniranje društvenih institucija mora uzeti u obzir kao jedan od ključnih pokazatelja modernizacijskih procesa.

D. Harvey pokazuje kako je socijalna konstrukcija prostora (i vremena) uvijek povezana s procesima društvene reprodukcije. Ona se ostvaruje pod utjecajem objektivnih činjenica na koje pojedinci i institucije moraju nužno odgovoriti (Harvey, 1996:211). Riječ je o univerzalnim konceptima i predodžbama koji vrijede za društvo kao cjelinu i bez kojih nije moguća konstrukcija nikakvih teorijskih, filozofskih, estetskih, političkih ili religijskih ideja. Konstrukcija prostora u predmodernim društvima odvija se uz relativno jednostavno posredovanje socijalnih čimbenika, a dominantnu ulogu pri tome imaju različiti oblici religijske svijesti. Zato je i shvaćanje socijalnog prostora bliže prirodnom redu stvari. Prostor je prije svega shvaćen kao teritorij, ali i kao zemlja koja je izvor života i ima različita sakralna

⁷ U te međuprostore smješteno je i pitanje regionalnih identiteta kao što su Ličani, Istrani, Gorani itd.

⁸ Bez obzira na razlike u pristupima, u sociologiji je uobičajeno shvaćanje modernizacije kao "općeg društvenog procesa, u tome i industrijalizaciju, pomoću kojeg agrarna, povijesna i suvremena društva postaju razvijena... Pored industrijalizacije taj pojam obuhvaća niz drugih društvenih procesa. U klasičnoj sociolozijskoj teoriji modernizacija je shvaćena kod Durkheima kao uključivanje procesa socijalne diferencijacije, kod Webera kao proces racionalizacije, a kod Marxa kao proces robne privrede" (Jary i Jary 1995:421). Korelati pojma modernizacije kao što su modernizam i modernitet naglašavaju kulturne i političke aspekte i procese koji se očituju u promjeni tradicionalnih vrijednosti i obrazaca ponašanja (proces detradicionalizacije društva) te uvođenje političkog pluralizma i demokratizacije društva (politička modernizacija).

⁹ Kako pokazuje iskustvo kapitalističkog razvitka tijekom 19. i 20. stoljeća, to ne znači da su oni uvijek tolerantniji nego oni koji su bili tipični za predmodernu društva.

značenja¹⁰. Životni prostor čovjeka shvaćen je kao dio širih kozmoloških struktura koje obuhvaćaju prirodne i natprirodne poretke. Socijalna konstrukcija prostora u modernom, kapitalističkom društvu posredovana je nizom gospodarskih interesa i sekulariziranih čimbenika¹¹ pri čemu ključno značenje ima ideja o nacionalnoj državi kao najširoj zajednici u kojoj se odvija materijalna i duhovna reprodukcija društva. Kao što je poznato, u uvjetima kasne modernizacije takvo shvaćanje prostora, postaje sve češće osporavano.

Jednom prihvaćeni koncepti prostora i vremena postaju za članove društva obvezujući. Oni postaju glavni temelj društvene kontrole i nadzora. Na temelju njih izvedeni su svi oblici normativne regulacije, definirane su društvene uloge (rodne, dobne, profesionalne) i hijerarhijska organizacija grupe. Moglo bi se zaključiti da shvaćanja prostora proizlaze iz nužnosti djelovanja u zadovoljavanju temeljnih ljudskih potreba, ali jednom uspostavljena pretvaraju se u regulacijske mehanizme samog djelovanja.¹² Epohalne promjene u društvenom razvoju uvijek su obuhvaćale i više ili manje radikalne promjene u shvaćanju prostora (i vremena). Kao što je u svojim djelima o srednjovjekovnoj civilizaciji pokazao Le Goff, prostorne i vremenske strukture temeljni su okvir svakog društva. Tranzicija iz jednog društva u drugo podrazumijeva fundamentalnu redefiniciju shvaćanja prostora i vremena. Naime, izmijenjeni koncepti prostora i vremena uvijek obuhvaćaju i promjene u vrijednosnoj strukturi društva. Čak i više od toga, prema Le Goffu konstrukcija prostora može se shvatiti kao ostvarenje kolektivnog identiteta (Le Goff, 1998:12).

Nije zbog toga ništa neobično što kontrola procesa socijalne konstrukcije prostora predstavlja glavnu polugu moći vladajućih elita. Isto tako, društveni akteri koji zastupaju radikalnije promjene nužno se moraju sukobiti s uobičajenim predodžbama o prostoru i vremenu.

2.3. Modernizacija kao europeizacija

Pokušaj primjene spomenutih koncepata na hrvatsku društvenu stvarnost zahtijeva određenje spram jednog dodatnog pitanja koje izražava povijesne i sadašnje aspekte modernizacije na ovim prostorima. Ne ulazeći na ovom mjestu u detaljnije pojmovne analize, ograničit ćemo se na tek nekoliko napomena. Pod pojmom modernizacije podrazumijeva se niz društvenih, gospodarskih, političkih i kulturnih procesa kojima se realizira određeni model razvoja društva i društvenih promjena (ne bilo kakav model). Kad je riječ o Hrvatskoj, modernizacija bi se mogla shvatiti kao europeizacija. U prilog tezi o poistovjećivanju modernizacije i europeizacije govori povijesna perspektiva u kojoj valja sagledati područje istraživanja. Ono je stoljećima predstavljalo rubni i burni europski prostor na razmeđu između Istoka i Zapada. Međutim, definiranje modernizacije kao europeizacije lako upada u zamku etnocentrizma jer u osnovi polazi od predodžbe modernizacije kao zatvorenog koncepta, a ne kao otvorenoga¹³. Da ovdje nije riječ o politički i ideološki neutralnoj razini modernizacijskog diskursa, pokazuje činjenica da se poimanju modernizacije kao europeizacije nerijetko suprotstavlja jedan drugi stereotip, a to je onaj o balkanizaciji kao retredicijalizaciji¹⁴. Na problem

¹⁰ U kršćanskoj religiji – mit o stvaranju svijeta. Bog nije stvorio samo čovjeka, već i njegov svijet, koji, kako pokazuje mit o Adamu i Evi, dobiva profana obilježja tek ljudskom intervencijom u Božju kreaciju.

¹¹ To naravno ne znači da različiti oblici religioznosti nemaju znatan utjecaj na shvaćanje prostora.

¹² Tako primjerice D. Harvey pokazuje kako kršćanstvo u europskoj tradiciji na jasan način povezuje finalnu samorealizaciju s kretanjem u prostoru (odlazak u raj i odlazak u pakao). Na taj način prostor gubi isključivo pozitivne karakteristike, a proširenje kršćanskog prostora se često zbiva u obliku borbe za oslobađanje prostora koji su zauzele sile zla (Harvey, 1996:214).

¹³ Na sličan način funkcionira i pojam “amerikanizacije” ili “mekdonaldizacije” (Ritzer, 1999).

¹⁴ U Heršakovu *Leksikonu migracijskog i etničkog nazivlja* piše da je “balkanizacija ostala preneseni naziv za pogubno cijepanje većih cjelina, a do danas bilo je primjera da se rabi ne samo u odnosu prema

političke instrumentalizacije Balkana u procesu "povratka Europi" na izvrstan način ukazala je svojedobno Dunja Rihtman-Auguštin u svojoj lucidnoj analizi pod naslovom "Zašto i otkada se grozimo Balkana" (Rihtman-Auguštin, 1997:27).

Spomenute naznake nemaju, naravno, smisao zalaganja za neki oblik "euroskepticizma" (što u posljednje vrijeme postaje novi bauk koji kruži našim krajevima), već se želi ukazati na različite razine rasprave o perspektivama modernizacije hrvatskog društva u cjelini, a posebno njegovih rubnih prostora.

2.4. Periferije i njihovi centri

Imajući u vidu povijesno zakašnjelu nacionalnu emancipaciju i tranzicijsku situaciju hrvatskog društva, mišljenja smo da dihotomni model centar-periferija još uvijek predstavlja pogodno analitičko sredstvo za raščlambu procesa konstrukcije socijalnog prostora. Ipak, kako bi se izbjegle zamke u koje vodi tradicionalna uporaba spomenutog modela, potrebno je navesti nekoliko teorijskih i pojmovnih distinkcija. Zbog ograničenosti prostora, zadržat ćemo se tek na nekoliko bitnih naznaka.

Model centar-periferija prvotno je najjasnije razvijen u okviru difuzionističke teorije o stvaranju i učvršćivanju nacionalnih država. Takvo (funkcionalističko) stajalište možda je najbolje izraženo kod E. Shilsa, koji u svojem radu iz 1975. "središnju zonu društva" definira kao "centar simboličkog i vrijednosnog poretka koji upravlja društvom" (Shils, 1975:3).

Budući da su kao glavni agensi modernizacije shvaćeni industrijski kapitalizam i urbanizacija, u okviru takva stajališta periferije se predstavljaju kao predmoderne enklave modernog društva u kojima prevladavaju tradicionalni način života zasnovan na rodbinskim vezama, ekonomskoj nerazvijenosti i političkoj nazadnosti i iracionalnosti. Nasuprot tomu centar je shvaćen kao glavni pokretač gospodarskog i kulturnog razvoja i promotor univerzalnih vrijednosti u kulturnoj i političkoj sferi. Kao glavni problem postavlja se pitanje kulturne, političke i gospodarske integracije periferije u sustav koji određuje centar. Na taj način difuzionizam upada u klasičnu zamku jednosmjernog evolucionizma jer se gospodarski i politički razvoj shvaća kao ireverzibilni proces koji vodi sve višim oblicima društvene organizacije po uzoru na zapadne liberalne demokracije čiji je krajnji jamac moderna nacionalna država (Lijphart, 1977). Prema takvu shvaćanju legitimiranje interesa periferije nužno vodi reafirmaciji iracionalnih elemenata i individualističkih obrazaca u političkom životu suvremenog društva. Pri tome kako ističe M. Keating liberali previđaju "činjenicu da je njihov 'univerzalizam' čvrsto ograničen od strane postojeće države te da se može pretvoriti u šovinizam metropole" (Keating, 1988:5). S time je povezan drugi problem spomenutog pristupa, a on se ogleda u mogućoj političkoj instrumentalizaciji teorije. Usvajajući stajalište o nužnosti političke integracije i normativnom izjednačavanju u nacionalnim okvirima, istraživači mogu izgubiti iz vida alternativna rješenja u upravljanju prostorom.¹⁵ Konačno, Keating ukazuje na brkanje uzroka i posljedica u političkim raspravama o nacionalnoj integraciji navodeći kako je u mnogim slučajevima konstrukcija nacionalnog identiteta uslijedila tek nakon političkog akta stvaranja države¹⁶. Problem je u tome što u tom slučaju država predstavlja u osnovi interese političkih elita (prije svega centra), a ne mora izražavati interese svih grupa koje su obuhvaćene

---

regijama ili državnim cjelinama, nego i prema mnogo daljim metaforičkim kontekstima... negativan kontekst koji se pripisuje tom dijeljenju polazi od negativnih konotacija koje je svojedobno poprimio temeljni pojam 'Balkan'" (Heršak, 1988:18).

¹⁵ Na određena alternativna funkcionalna rješenja ukazuju primjeri euroregija koje danas ispunjavaju granične prostore gotovo svih zemalja Europske unije, kao i onih koje bi trebale to postati u skoroj budućnosti.

¹⁶ Ujedinjenje Italije jest klasični primjer konstruiranja nacije nakon stvaranja države.

njezinim institucijama. Ipak, glavni je problem empirijske naravi jer difuzionistička teorija nije bila kadra objasniti slučajeve mobilizacije u rubnim prostorima koji su gospodarski, pa i politički razvijeniji od centra, ili se u najmanju ruku ne mogu bez ostatka podvesti pod kategoriju predmodernih situacija¹⁷.

Razrješenje konflikta koji nastaju u takvim situacijama traže složenije modele političkog posredovanja. Najplodonosniji napor u izbjegavanju pojednostavnjenja i determinizma izvršili su Rokkan i Urwin u okviru projekta o centrima i periferijama u Zapadnoj Europi. Iako taj model razvijen početkom 80-ih nije u potpunosti prilagođen situaciji u sadašnjim tranzicijskim društvima i zahtijeva neke dopune u svezi s posebnim situacijama po pojedinim zemljama, smatramo da su temeljne pretpostavke i pojmovi još uvijek aktualni u istraživanju odnosa centar-periferija¹⁸.

U nastojanju da odrede pojam periferije Rokkan i Urwin naglašavaju dvije osnovne dimenzije perifernosti. *Horizontalna dimenzija* izražava zemljopisnu (teritorijalnu) suprotstavljenost periferije i centra koja je određena odnosima moći i vlasti. Periferije u tom smislu podređene su vlasti centra, "centar predstavlja sjedište vlasti, a periferije ona zemljopisna područja koja su najudaljenija od centra, ali se još uvijek nalaze unutar teritorija koji kontrolira centar" (Rokkan i Urwin, 1983:2). Spomenuta definicija periferije sugerira nekoliko tendencija koje su uobičajene u periferijama: nemogućnost kontrole resursa, slabo razvijeno gospodarstvo, kulturna marginalizacija, nedostatak institucionalne objedinjenosti, nedovoljna integritetnost u sustave komunikacije i identiteta koji su dominantni na politički određenom teritoriju. Takvo određenje periferije jest važno, ali je nedostavno za cjelovitije objašnjenje odnosa centar-periferija jer ono suprotstavlja dva područja (teritorija) s cjelokupnim populacijama ne vodeći računa o njihovim unutarnjim strukturama. Zato istraživanja moraju nužno obuhvaćati i *vertikalnu dimenziju*. Ona podrazumijeva sustave interakcije unutar centra i unutar periferije uzimajući u obzir razlike koje postoje unutar svakog područja. Perifernost nije time shvaćena tek kao apstraktni odnos između više ili manje udaljenih zemljopisnih područja. Ona se izražava kroz svakodnevni život stanovnika periferije i kroz njihove interakcije s grupama u centru (ili centrima). Rokkan i Urwin naglašavaju kako se periferija u tom smislu može shvatiti i kao "struktura mogućnosti, što znači kao prostor koji nudi različite mogućnosti djelovanja ljudima koji žive i rade unutar njega" (Rokkan i Urwin, 1983:3)¹⁹. Tim distinkcijama treba pridodati i ključna obilježja periferije, a to su: *udaljenost, razlika i zavisnost*²⁰. Na temelju tih karakteristika periferije njezini stanovnici imaju osjećaj posebnog identiteta koji akteri u centru često osporavaju.

Osjećaj posebnog identiteta i svijest o različitosti spram centra i šireg okruženja zavisit će o mogućnostima i sposobnostima održavanja/probijanja političkih, gospodarskih i kulturnih granica periferije. Prema Rokkanu i Urwinu problem održanja granica²¹ glavni je izvor

¹⁷ Npr. Katalonija u Španjolskoj i regionalizam u sjevernoj Italiji.

¹⁸ Više o primjeni modela centar-periferija na tranzicijske situacije vidjeti u: Banovac (2004), čl. Kolektivni identiteti i "nove" periferije, **Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka**, 2(25) (u tisku)

¹⁹ Tako lokalne elite mogu odabrati put suradnje s elitama u centru u procesu integracije periferije, ali time mogu izgubiti podršku periferije i obrnuto.

²⁰ Zbog udaljenosti od centra (ili centara) otežana je komunikacija, a transakcije su opterećene povećanim troškovima. Periferija se također razlikuje od centra obzirom na ciljeve koje se želi postići djelovanjem na različitim područjima. Zavisnost periferije od centra dolazi do izražaja u najmanje jednom od tri bitna aspekta djelovanja: političkom odlučivanju, kulturnoj standardizaciji i gospodarskom životu (Rokkan i Urwin 1983:4).

²¹ Pojam granice ne odnosi se prvenstveno na teritorijalna razgraničenja budući da su periferije u teritorijalnom smislu dio teritorija nacionalnih država i u to smislu je suverenitet države u pravilu neupitan. Riječ je prvenstveno o socijalnim granicama koje određuju interesne sfere između centra i periferije, ali isto tako i interese pojedinih grupa unutar centra i periferije. Naravno, rigidnost socijalnih granica može u određenim okolnostima dovesti do secesionističkih težnji periferije.

sukoba kako između periferije i centra tako i unutar njih. Oko tih pitanja nastaje čitava mreža odnosa u kojoj se mogu u periferiji razlikovati grupe koje nastoje učvrstiti granice spram centra i one koje se zalažu za njihovo otvaranje²². Ne ulazeći na ovom mjestu u ideološki i političke procjene djelovanja spomenutih aktera, u analizi je s obzirom na vrste granica koje razdvajaju centar i periferiju važno razlikovati *gospodarski, politički i kulturno različite* periferije. Drugim riječima, periferija se ne mora u gospodarskom smislu bitno razlikovati od centra, ali političke razlike mogu biti do te mjere izražene da omogućuju konstrukciju zasebnih identiteta i mobilizaciju pučanstva. U konstrukciji identiteta posebno je važan utjecaj kulturnih čimbenika. Periferije koje su smještene na graničnim područjima u pravilu su tijekom povijesti bile izložene utjecaju različitih političkih i kulturnih centara. Zbog toga se političke i teritorijalne granice ponekad ne poklapaju s kulturnim granicama.²³ Ta činjenica može biti praćena sukobima, ali može djelovati i kao generator posebnih oblika solidarnosti periferije u odnosu na centar.

Imajući u vidu spomenute dimenzije perifernosti nužno je razlikovati barem dva osnovna tipa periferija. – Prvi su tip *vanjske periferije*, na koje dominantno utječe horizontalna dimenzija perifernosti. To su najčešće udaljena ili prometno izolirana područja, ali područja koja su uglavnom izložena utjecaju jednog centra. Glavno je obilježje gospodarska depriviranost u odnosu na njihovo okruženje kojem pripadaju po kulturnim obilježjima (jezik, religija). – Drugi tip predstavljaju *dodirne periferije*, koje nastaju u situacijama kada se političke i kulturne granice ne poklapaju u potpunosti. Karakterizira ih prvenstveno kulturna posebnost u odnosu na centar i njihovo šire okruženje, što najčešće dovodi do utjecaja i pretenzija različitih kulturnih i političkih centara (Rokkan i Urwin, 1983:28–30). Između tih krajnjih oblika nalazi se niz konkretnih slučajeva u kojima su dimenzije perifernosti prisutne u različitim omjerima.

Za razliku od periferije, centar se u teritorijalnom smislu može definirati kao područje (mjesto) na kojem su smještene glavne vojno-upravne, gospodarske i kulturne institucije. Visoka koncentracija takvih institucija na jednom mjestu omogućava niz pogodnosti za one koji kontroliraju najvažnije resurse. Takve centre Rokkan i Urwin nazivaju *monocentričnim* strukturama. Nasuprot tome znatnije zemljopisno raspršenje spomenutih triju vrsta institucija činilo bi *policentrične* strukture u kojima su različiti tipovi kontrole resursa prostorno segmentirani. U tom drugom slučaju radi se ustvari o nizu centara od kojih svaki ima posebnu elitnu skupinu (Rokkan i Urwin, 1983:35–41).

Sa stajališta djelatnosti kojima se osiguravaju sredstva za zadovoljenje ljudskih potreba centar se može definirati kao mjesto unutar šireg teritorijalnog sustava na kojem je prisutna najveća koncentracija radno aktivnog stanovništva zaposlenog u procesima komunikacije i informacijskim sustavima. U tom smislu kao indikator centralizacije može poslužiti uobičajena podjela na tri sektora gospodarskog djelovanja. Za centar je karakteristična koncentracija sekundarnog i posebno tercijarnog sektora.²⁴ To ima kao posljedicu velike razlike u koncen-

²² U analizi djelovanja društvenih aktera (posebno lokalnih elita) trebalo bi se kloniti ideološki opterećenih pojmova i generalizacija jer konzervativnost/progresivnost njihova djelovanja najčešće ovisi o povijesnom kontekstu kao i idejama koje prevladavaju unutar političkih elita centra. Tako je primjerice francuski regionalizam krajem 19. stoljeća izražavao sukob tradicionalne desnice koja je u obrani vlastitih privilegija zastupala lokalni partikularizam i radikalnih republikanaca koji su u obrani Treće republike monopolizirali komunikacijske kanale prema centru. Suvremeni primjeri regionalizma predstavljaju niz vrlo različitih usmjerenja i situacija i ne mogu se bez ostatka svrstati niti u reakcionarne, niti u progresivne pokrete.

²³ To su područja u kojima je često postojanje etničkih manjina i s time povezane pojave mješovitih (hibridnih) identiteta.

²⁴ U društvima kasne modernizacije dolazi do disperzije sekundarnog sektora na širem području, ali to ima za posljedicu samo brži rast tercijarnog sektora, budući da disperzija prerađivačkih pogona podrazumijeva koordinaciju, posredovanje i prometne komunikacije.

traciji radno aktivnog stanovništva u centru i periferijama. Zbog toga različiti autori smatraju da je veličina gradova važan pokazatelj u istraživanju centralizacije sustava i suprotstavljenosti centra (metropole) i periferija²⁵.

Iako je najznačajnije obilježje centara to što su oni sjedišta uslužnih djelatnosti, informacijskih procesa i kontrole transakcija na cjelokupnom prostoru, istraživanje odnosa centar-periferija trebalo bi obuhvatiti još neke bitne aspekte. Budući da se u periferijama također mogu razlikovati urbani i ruralni dijelovi, u cjelovitu analizu trebalo bi uključiti mreže komunikacija među urbanim cjelinama na određenom prostoru. Na primjer prometna povezanost centra s gradovima u periferiji, ali i njihova međusobna povezanost važni su pokazatelji (de)centralizacije u upravljanju prostorom²⁶.

3. Hipoteze i metode istraživanja

Imajući u vidu sve aspekte koji proizlaze iz spomenutih određenja, sveobuhvatno istraživanje odnosa centar-periferija u hrvatskom društvu predstavljalo bi veoma ambiciozan istraživački projekt koji bi trebao angažirati znatno veće intelektualne i materijalne resurse nego što su oni koji su na raspolaganju autorima ovog teksta. Istraživački projekt *Modernizacija i kolektivna identifikacija u hrvatskoj periferiji* ima skromniji cilj. Projekt je zamišljen kao studija slučaja tek triju hrvatskih periferija s namjerom da se zahvate temeljni procesi u strukturiranju odnosa na prostoru Like, Istre i Gorskog kotara i njihova odnosa prema političkom središtu. Spomenuti primjeri ni u kojem slučaju ne iscrpljuju raznolikost hrvatskih rubnih područja²⁷. Ipak, razlozi istraživačke usmjerenosti na te tri periferije bili su višestruke naravi. Prvo, Istra, Lika i Gorski kotar predstavljaju tri bitno različite situacije koncentrirane na relativno malenu području. Drugo, iako dosad u Hrvatskoj nije bilo cjelovitih istraživanja odnosa centar-periferija, u dosadašnjim empirijskim istraživanjima prikupljeni su podaci koji su bili dragocjen izvor za formuliranje pretpostavki u sadašnjem istraživanju. Treći razlog tiče se resursa (materijalnih i kadrovskih) koji su nam bili na raspolaganju i koji su nužno ograničili prostor istraživanja. Jedan od glavnih ciljeva istraživanja jest da se na empirijskom materijalu, uzimajući u obzir spomenute teorijske distinkcije i pojmovna određenja, pokušaju utvrditi elementi za moguću tipologiju odnosa centar-periferija u hrvatskom društvu. Uz postojeće pionirske poduhvate na tom području (Katunarić, 1993; Rogić, 1993; Rogić i Štambuk, 1998; Banovac, 1998), rezultati istraživanja trebali bi poslužiti kao moguće polazište za obuhvatnija istraživanja na cjelokupnom hrvatskom prostoru, što bi predstavljalo bitan znanstveni pomak u istraživanju tranzicijskih situacija, ali i nezaobilazan praktični doprinos u osmišljavanju suvremene strategije razvoja na razini zemlje.

Na temelju izloženog teorijskog okvira, u istraživanju se krenulo od nekoliko općih pretpostavki:

1. Stupnjeve modernizacije pojedinih sredina unutar hrvatskog društva trebalo bi shvatiti prije kao kontinuitet prijelaza iz jednog obrasca u drugi nego kao prostorno odvojeno funkcioniranje različitih modela modernizacije.

²⁵ U tu svrhu koriste se u socijalnoj geografiji različite metode, a najjednostavniji način jest usporedba broja stanovnika u metropoli s ukupnim brojem stanovnika u tri-četiri najveća grada u državi. Ukoliko je broj stanovnika u metropoli veći, može se govoriti o monocentričnoj strukturi, a ukoliko je manji, o više policentričnoj strukturi prostora. Kao primjer prve u Europi često se spominje Francuska, kao primjer druge Njemačka (Rokkan i Urwin, 1983:11). Primjena tih kriterija na hrvatsku situaciju pokazala bi relativno visok stupanj centralizacije.

²⁶ Promotrite li se autokarte zapadnoeuropskih država, jasno dolaze do izražaja dva modela. Na jednoj su strani Njemačka, Italija i Švicarska s policentričnim sustavom prometnih komunikacija, a na drugoj Francuska, Danska i Velika Britanija s pretežitom zvjezdastom strukturom prometnica.

²⁷ Kao posebnost u odnosima hrvatskih periferija i centra treba spomenuti problem otokâ, ali je taj oblik perifernosti nažalost iz sadašnjega istraživanja morao izostati.

2. (Pred)modernost hrvatskih rubnih područja zavisi od niza geokulturnih i geopolitičkih varijabli, od kojih većina ima porijeklo u daljnjoj i bližoj povijesti (etničke i političke podjele i sukobi, procesi industrijalizacije i modernizacije, prometna i kulturna obilježja).

3. Prije svega, treba pretpostaviti da je kolektivna identifikacija u periferiji povezana s dostignutim stupnjem i karakterom modernizacije određene sredine. U tom smislu moguće je govoriti o predmodernim, modernim i postmodernim obilježjima identiteta.

4. Sukladno tome, u sredinama koje su bliže predmodernom obrascu može se očekivati veći stupanj homogenizacije kolektivnih identiteta i izraženija primordijalna obilježja, dok bi u sredinama uznapredovale modernizacije identitet trebao imati više instrumentalna obilježja.

5. Opravdano je pretpostaviti da će se razlike u dostignutom stupnju gospodarske i kulturne modernizacije odraziti na razinu i oblik političke mobilizacije periferije u razdoblju tranzicije.

Na tragu općih pretpostavki, za potrebe povijesno-deskriptivne analize čiji su naglasci sadržani u ovom radu, formulirane su sljedeće nulte hipoteze:

H1 – Ne postoji razlika u dostignutim stupnjevima i *tajmingu* modernizacijskih procesa između istraživanih rubnih dijelova Hrvatske.

H2 – Kolektivna identifikacija u istraživanim periferijama nije povezana s dostignutim stupnjem modernizacije.

H3 – Dostignuti stupanj modernizacije na periferiji tijekom tranzicije nije povezan s političkom mobilizacijom.

Za potrebe anketnog istraživanja formulirane su posebne hipoteze koje su navedene u radovima u kojima su izloženi glavni rezultati istraživanja.

U provjeri hipoteza korištene su različite metode istraživanja, pri čemu je bila zastupljena kombinacija kvantitativne i kvalitativne metodologije. Prije svega, izvršena je povijesno-komparativna i demografska analiza. Na istraživanom području provedeno je krajem 2003. anketno istraživanje kojim je obuhvaćen slučajni stratificirani uzorak od 721 ispitanika. Pored anketnog istraživanja ostvaren je niz intervjuja s predstavnicima političkih, gospodarskih, intelektualnih, kulturnih i vjerskih lokalnih elita (ukupno 28 intervjuja)²⁸. Četvrti metodologijski postupak predstavljala je analiza sadržaja lokalnih medija, odnosno lokalnih stranica i rubrika *Novog lista* i *Glasa Istre* koje se odnose na područje Istre, Like i Gorskog kotara.

U tekstu koji slijedi prikazani su najvažniji naglasci iz povijesno-usporedne analize tri spomenuta slučaja, dok su rezultati empirijskog istraživanja prikazani u zasebnim priložima u ovom broju *Revije za sociologiju*.

4. Rezultati analize – tri periferije

4.1. Istra kao dodirna periferija

Zbog svojeg položaja na granici između zapadnoeuropskog prostora i Balkana Istarski poluotok bio je tijekom povijesti poprište preklapanja mnoštva raznorodnih političkih interesa. Samo u XX. stoljeću dijelovi Istre bili su ili još uvijek jesu pod upravom do šest centara (Beč, Rim, Berlin, Beograd, Ljubljana i Zagreb). Ovaj će se tekst koncentrirati na društvene posljedice modernizacijskih procesa u hrvatskom dijelu Istre, preciznije, u onome koji je danas obuhvaćen područjem Istarske županije. Da bi se bolje razumjele specifičnosti istarskog socijaliteta, treba zaviriti u prošlost Istre jer su se modernizacijski procesi u njoj do konca Drugoga svjetskog rata u odnosu na ostale dijelove Hrvatske zbivali autonomno.

²⁸ Detaljniji opis uzorka vidjeti u tekstovima o rezultatima empirijskog istraživanja u ovom broju *Revije za sociologiju*.

Istra je u razdoblju kada se razvijalo europsko moderno društvo bila periferno područje Austro-Ugarske, što je imalo za posljedicu da je Istra modernizacijskim procesima zahvaćena relativno kasno i samo ovlaš²⁹. Otvaranje Sueskog kanala prevrednovalo je geoprometnu poziciju čitavog poluotoka i dalo poticaje prvoj fazi ekonomske modernizacije. Znatnije modernizacijske pomake nalazimo u drugoj polovici XIX. stoljeća u izgradnji Pule³⁰, dok ih u unutrašnjosti Istre gotovo i nema³¹. Proces industrijalizacije gotovo potpuno staje nakon Prvoga svjetskog rata, kada Istra potpada pod Italiju. Dok je Austrija ipak poticala industrijalizaciju dijela države koji je predstavljao njen morski izlaz u svijet, u Italiji Istra ponovno dobiva tretman istinske periferije³². Moguće je utvrditi da dotadašnja industrijalizacija nije uspjela znatnije uzdrmati tradicionalizam i primordijalni identitet u Istri. U razdoblju Drugog svjetskog rata razvojni procesi ne samo da su zaustavljeni, već su i destruirani³³, a izračuni govore o 17.000 neposrednih ratnih žrtava.

Druga, mnogo učinkovitija etapa gospodarske modernizacije tog prostora, započinje krajem pedesetih godina³⁴. Neupitno je da je turizam privredna grana koja je najviše pridonijela drugom valu gospodarske modernizacije Istre³⁵. Razvoj turizma nosi domicilnom stanovništvu mnoge blagodati kroz nove mogućnosti zapošljavanja i dodatne izvore prihoda. Naravno da se ubrzani razvoj reflektira u načinu života i životnom stilu stanovništva, jer se porastom životnog standarda konačno raspadaju porodične zadruge, a rastu i aspiracije k potrošnji. Vrhunac turističkog razvoja Istra proživljava krajem 80-ih godina, u čemu prednjače zapadnoistarske turističke destinacije³⁶.

Ekonomski pokazatelji u Istri bili su pri kraju socijalističkog razdoblja mnogo bolji od hrvatskog prosjeka. "U razdoblju 1981–1989. prosječna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda u županiji iznosila je 4,84%, što je 2,3 puta više od odnosne stope na republičkoj razini... Dostignuta razina blagostanja (gledana kroz pokazatelj DP po stanovniku) u županiji je 47,4% veća od one u RH." (Izvešće, 1995:43–45). No treba naglasiti da prostorna distribucija gospodarske razvijenosti u Istri nije ravnomjerna, razvoj turizma u priobalju čini ga mnogo razvijenijim od unutrašnjosti.

²⁹ Početke slabašne industrijalizacije u Istri nalazimo krajem XVIII. stoljeća (tvornice sukna i pregrade kože) i početkom XIX. stoljeća (rudarstvo i eksploatacija kamena).

³⁰ Brži razvoj grad doživljava kada Austrija gradi luku, vojni arsenal i brodogradilište (1856.), te željezničku prugu Divača–Pula (1876.). Na kraju XIX. stoljeća u Puli se godišnje gradi pedesetak novih stambenih zgrada, grad se plinificira i elektrificira, ulicama prometuje električni tramvaj, te radi osam hotela i pet javnih kuća.

³¹ Početkom XX. stoljeća u strukturi zanimanja izrazito dominira poljoprivredno stanovništvo, pa 1910. godine čak dvije trećine Istrana živi od agrara i ribolova, a samo 15% od industrije i zanatstva.

³² Zamiranje industrijalizacije u vrijeme talijanske vlasti vidljivo je u smanjenju stanovništva u gradu Puli, gdje 1921. godine ima 20.000 manje građana nego 1910. Stanje u industriji postaje potpuno jasno iz podatka da su u to vrijeme najbolje plaćeni radnici bili rudari. Ipak, modernizacijski pomaci u ovom razdoblju zbivaju se u infrastrukturi, poluotok se elektrificira i nadograđuje se postojeća cestovna mreža.

³³ U pulskom je brodogradilištu tijekom rata "uništeno 70% industrijske opreme i 50% građevinskih objekata. Znatna su bila i oštećenja u istarskim ugljenokopima u Labinu, a gotovo kompletno uništeni su uređaji istarskog vodovoda u Buzetu." (Peruško, 1968:194).

³⁴ U to vrijeme počinje turistički bum izgradnjom turističkih kapaciteta na zapadnoj obali, a počinju s radom nove tvornice ("Pazinka" u Pazinu, tvornice tekstila itd.), reaktivira se i proširuje brodogradilište "Uljanik", itd.

³⁵ Početke modernog turizma u Istri nalazimo krajem prošlog stoljeća na otočju Brijuni, koje meliorizira i pretvara u lječilišnu destinaciju barun Kuppelweiser.

³⁶ Istra je 1956. godine imala 7762 ležajeva i ostvarila 372.152 noćenja, a 1989. godine imala je 260.766 ležajeva i ostvarila 19.814.700 noćenja.

Općepoznati uzroci, čija analiza prelazi okvire ovog kratkog prikaza – kao što su kriza i raspad socijalizma, rat, kaotična pretvorba i privatizacija – izazvali su nagli zastoj u ekonomskom razvoju poluotoka. Primjerice, turistički promet mjeran brojem noćenja u samo dvije godine smanjen je gotovo pet puta (od 19.814.700 na 4.028.583). Kriza uzrokuje migracije, te specifične oblike zapošljavanja (takoder i rad na crno) na Zapadu (najčešće u Italiji). Ipak, u usporedbi s istočnim dijelovima Hrvatske, Istra se ekonomski oporavlja relativno brzo. Uspoređujući primjerice strukturu radnoaktivnog stanovništva čitave Hrvatske, te grada Zagreba i Istre prema posljednjem popisu stanovništva, razvidno je da ona danas nije ekonomska periferija. Struktura radnoaktivnog stanovništva Istre neznatno se razlikuje od one u metropoli. U Istri je u odnosu na Zagreb nešto veći relativni udio radnoaktivnog stanovništva u primarnom sektoru i industriji (20,84% : 16,99%), znatno veći u turizmu (12,39% : 4,08%), a manji u javnim djelatnostima (18,73% : 27,50%). Postotak nezaposlenih, kao značajni pokazatelj ekonomske razvijenosti, u Istri je čak i nešto manji nego u centru (16,53% : 16,82%). U 2003. godini Istra je ostvarila 12,09 % ukupnog izvoza Republike Hrvatske.

Istra se po procesu oblikovanja nacija i ulozi religijskog u njemu razlikuje od dominantne paradigme prisutne na Balkanu. Tri autohtone istarske etničke skupine – Hrvati, Slovenci i Talijani – pripadale su dvama različitim kulturnim krugovima, ali i istodobno, jednoj, katoličkoj religiji. Ta je činjenica uvjetovala da se religija nije mogla pojaviti kao ključan marker u povlačenju granica nacionalnih identiteta. Bitni čimbenici u procesu nacionalnog formiranja u Istri bili su sekularne naravi: jezik, socijalni prostor (grad-selo) i društveni položaj. Jezik je kao najočitiije razlikovno obilježje triju nacionalnih grupa postao u Istri okosnicom nacionalnog formiranja. Nadalje, gradsko se stanovništvo najčešće etnički identificiralo Talijanima, a seosko Hrvatima (i Slovincima u sjeverozapadnim dijelovima), neovisno o etničkom porijeklu, vidljivu u prezimenima.³⁷ Većina hrvatskog puka živjela je na selu, s vrlo oskudnim ekonomskim, kulturnim i političkim resursima. Deficit izdiferenciranog sloja laičke inteligencije nadoknađuju svećenici³⁸. Naizgled je proturječno da se svećenici pojavljuju kao nositelji političkih modernizacijskih trendova, jer pripadnici trome, promjenama nesklone institucije postaju glavni zagovornici modernizacije.

Pritisak talijanizacije dostiže vrhunac u razdoblju fašizma³⁹. Narodnjačko usmjerenje hrvatskih svećenika u Istri rezultira njihovim približavanjem partizanskom pokretu tijekom Drugog svjetskog rata, kao jedinog realnoj snazi koja se suprotstavlja talijanizaciji i fašizaciji društva. Kapitulacija fašističke Italije u rujnu 1943. godine otvara mogućnost socijalne i nacionalne emancipacije, što mobilizira velik broj Istrana u partizanske jedinice, s kojima surađuje i znatan broj hrvatskih svećenika⁴⁰.

³⁷ Na procese etničke identifikacije utjecala je i višestoljetna podjela Istre između Venecije (zapadna i dio istočne obale) i Austrije (središnja Istra i Liburnija). Procesi talijanizacije (što obuhvaća i doseljavanje talijanskog stanovništva) bili su izraženi snažnije nego procesi germanizacije. Izuzetak je bila, Pula u kojoj je došlo upravo u vrijeme vlasti Venecije do znatnijega doseljavanja netalijanskog, većim dijelom hrvatskog stanovništva (Bertoša 1995:762).

³⁸ Važnu ulogu u pokretanju hrvatskog narodnog preporoda ima biskup Juraj Dobrila, pučki list *Naša sloga*, prve hrvatske "čitalnice" i javni tabori – političke skupštine. Na obrazovnom planu *Društvo sv. Ćirila i Metoda za Istru* uspijeva izboriti otvaranje nekolicine osnovnih škola na hrvatskom jeziku i prve hrvatske gimnazije na istarskom poluotoku u Pazinu 1899. godine.

³⁹ Od 194 hrvatske škole u prvom desetljeću talijanske vlasti ukinuto je 149, a krajem dvadesetih godina povjerenik fašističke vlade likvidira i Društvo sv. Ćirila i Metoda.

⁴⁰ To potencira konflikt unutar Crkve, jer nakon što nekolicina istaknutih hrvatskih svećenika (Pavličić, Brumnić i Štifanić) potpisuje proglas o priključenju Istre Hrvatskoj (26. IX. 1943.), tršćanski biskup Santin piše državnom tajniku Svete stolice o nužnosti ostanka većih (zapadno)istarskih gradova u sklopu Italije. Važnu ulogu u definiranju konačnih granica ima društveno najangažiraniji istarski svećenik tog razdoblja, mons. Božo Milanović, koji organizira svećeničku podršku koja treba pokazati "...da priključenje Istre Jugoslaviji ne zahtijeva samo komunistička vlada" (Milanović, 1976:120).

Zahvaljujući razvoju turizma, poslijeratni procesi gospodarske modernizacije znatnije su zahvatili Istru od njihova utjecaja na razini hrvatskog prosjeka. Međutim, Istra se brže mijenjala i u kulturnom pogledu. Na to su posebno utjecali blizina granice s Italijom, kulturna bliskost, učestali kontakti s rodbinom i prijateljima koji su "ostali" s druge strane granice, a ne treba podcijeniti ni mogućnost praćenja talijanskih medija, posebno radijskih i televizijskih programa. Prihvatanje načina života modernog potrošačkog društva ostavilo je znatne tragove u istarskom društvu. Reflektira se to i u jačim sekularizacijskim posljedicama vidljivim iz odgovora na inače poprilično nejasno pitanje o vjeroispovijesti u popisu stanovništva iz 2001. godine⁴¹.

Česte promjene političkih režima utjecale su na proturječan način na procese konstrukcije kolektivnog identiteta. Zbog često pogubnih posljedica za pojedine etničke skupine, stvorile su znatnu dozu opreza i nepovjerenja spram političkih centara koji su nastojali proširiti utjecaj u istarskom prostoru. Osim toga, uslijed vjekovne povijesne odvojenosti od Hrvatske u kolektivnom identitetu Istrana, manje su ukorijenjeni nacionalni mitovi i primordijalizam nacionalnih veza. Na razini kolektivne svijesti razvila se naglašenija zavičajna pripadnost, kao izraz unutarnje solidarnosti i jedina "čvrsta" konstanta u čestim promjenama režima i ideologija. To su neki od razloga zbog kojih se Istra vrlo sporo uključivala u matricu društvenih promjena 90-ih godina. Nepristajanje uz nacionalnu homogenizaciju vidljivo je iz rezultata na prvim demokratskim izborima 1990. godine, kada u svim općinama osim Pazina (HDS), pobjeđuje SKH-SDP. Samo tri godine poslije (tablica 1.) na izborima za Skupštinu Istarske županije podrška reformiranim komunistima gotovo nestaje (1,70%), a gotovo tri četvrtine glasova dobiva Istarski demokratski sabor (74,17%). Okosnica programa stranke jest naglašeni regionalizam, multikulturalnost, multietničnost, bilingvizam, odnosno suživot ponajprije Hrvata i Talijana.

Tablica 1. Rezultati izbora za Županijsku skupštinu Istarske županije (u %)

	1993.	1997.	2001.
IDS	74,17	46,35	51,79
HDZ (HKDU-HSP-HPS-HČSP*)	15,52	16,70	9,15
HSLs	6,22	7,86	4,63
SDP (SSH-SDH**)	1,70	8,34	14,19
IDF	–	12,88	–
Ostali	2,39	7,87	20,23
Ukupno	100,00	100,00	100,00

* Koalicija na izborima 2001.

**Koalicija na izborima 1993.

Izvor: Arhiva tajništva IDS-a

Spektakularni izborni uspjeh IDS-a 1993. godine predstavlja tipičan primjer regionalne mobilizacije i ukazuje na proširenost otpora pritiscima centra. Usprkos određenom padu popularnosti regionalne stranke nakon 1993. godine, ona i na izborima 2001. ima podršku više od polovine biračkog tijela, što ukazuje na postojanje stabilnog biračkog tijela i trajnost poja-

⁴¹ U dvije kategorije "agnostici i neizjašnjeni" i "nisu vjernici" u Istri se svrstalo dva i pol puta više ispitanika (7,52% i 6,11%) od prosjeka Hrvatske (2,99% i 2,22%) i gotovo dvostruko više od grada Zagreba (4,06% i 3,54%).

ve regionalnog identiteta. Pad popularnosti stranke vidljiviji je na gradskim i općinskim izborima, gdje je ona dobivala manje glasova nego na izborima za županijsku skupštinu i sabor. Takvo ponašanje biračkog tijela ima nedvojbeno racionalno objašnjenje. Na lokalnoj razini birači oduzimaju mandat onima koji su iznevjerili očekivanja, a na državnoj ga dodjeljuju stalno istoj stranci, koju očito percipiraju kao najbolju zaštitnicu svojih interesa u odnosu na centar.

Demografske promjene

Kao pasivan agrarni kraj, Istra u svojoj povijesti bilježi česte emigracije mladeg, radno aktivnog stanovništva⁴². Migracijski tokovi u drugoj polovini XIX. stoljeća dvosmjerni su, iz Istre se pučanstvo iseljava, ali se u neka njena područja znatnije i doseljava⁴³. Kretanje pučanstva na razini bivših općina u Istri prikazano je u tablici 2.

Tablica 2. Kretanje pučanstva u Istri (1857.–2001.)

	1857.	1910.	1931.	1948.	1953.	1981.	1991.	2001.
BUJE	19.010	27.020	30.207	26.054	20.421	20.577	23.752	24.607
BUZET	11.345	18.114	14.647	14.297	12.916	7.342	7.384	7.438
LABIN	15.307	21.688	24.455	28.125	29.114	25.500	25.800	24.131
PAZIN	22.258	29.665	29.493	26.677	25.864	19.412	18.915	18.587
POREČ	13.116	27.024	27.863	23.675	19.893	19.946	22.846	26.229
PULA	19.585	89.428	75.254	46.407	51.652	77.278	84.606	86.214
ROVINJ	17.098	24.042	22.030	18.105	15.234	18.277	19.686	19.138
UKUPNO	117.719	236.981	223.949	183.340	175.094	188.332	202.989	206.344

Izvor: Statistički godišnjak Istre, Primorja i Gorskog kotara 1991:126–127
i <http://www.dzs.hr/Hrv/Popis%202001/popis20001.htm>

U Istri su u XX. stoljeću bila tri velika vala migracija. Prvi veliki val migracija zbiva se između dva svjetska rata, kada je iz Istre (uključujući Opatiju, Cres i Lošinj) iseljeno 53.000 Hrvata, a doseljeno 29.000 Talijana (Žerjavić, 1993:638). Drugi val migracija zbiva se nakon priključenje Istre Hrvatskoj (Jugoslaviji), kada građani zapadnoistarskih gradova, većinom Talijani, ali i seljaci iz okolnih sela, većinom Hrvati, optiraju za Italiju. Prema Žerjavićevim izračunima, nakon Drugoga svjetskog rata Istru (skupa s otocima i Opatijom) napustilo je 116.000 Talijana i 30.000 Hrvata, a doselilo se 23.000 Hrvata i 20.000 migranata iz drugih dijelova ondašnje savezne države (Žerjavić, 1993:638). Destinacije doseljenika jesu atraktivni gradovi na obali, dok općine u unutrašnjosti Istre i dalje stagniraju. Treći, obujmom najmanji val migracija, posljedica je Domovinskog rata, kada dijelom odlaze obitelji vojnikâ JNA, a dolaze prognani i izbjegli Hrvati. Ponajprije zahvaljujući tomu da je u trećem valu broj useljenikâ veći od broja iseljenikâ, Istra je jedna od četiri regije u Hrvatskoj u kojima je u posljednjem desetljeću povećan broj stanovnika. Inače, po napućenosti Istarska je županija na razini

⁴² Prvi veći val migracija potaknut ekonomskim razlozima se odvijao krajem 19. stoljeća, zbog bolesti vinove loze (filoksera i peronospora) i visoke zaduženosti seljaka.

⁴³ Promjene broja stanovnika u gradu Puli najbolje ilustriraju dvosmjernost migracijskih kretanja. U samo pedesetak godina (1857.–1910.) broj stanovnika u gradu Puli, ne računajući okolna sela, povećava se sedam puta (od 8551 na 59.041). (Balota, 1981:56).

hrvatskog prosjeka (74,3 st/km²), a prosječna starost stanovništva od 39,4 godine neznatno je veća nego na razini zemlje (Gelo, 1999:737-745).

Nacionalni sastav stanovništva u Istri prikazuje neobičnu dinamičnost⁴⁴. Popisi stanovništva u drugoj polovici XIX. stoljeća i početkom XX. stoljeća dokaz su manipulacija i gotovo nevjerojatne nestabilnosti nacionalne identifikacije slavenskih stanovnika Istre. Postoje slučajevi potpune promjene nacionalnog sastava stanovništva pojedinih sela između dvaju popisa, što je najčešće bilo povezano s promjenom župnika⁴⁵.

Tablica 3. Nacionalni sastav stanovništva (u %)

		HRVATI	SRBI	TALIJANI	REGIONALNO OPREDIJELJENI	OSTALI
REPUBLIKA	1991.	78,10	12,13	0,45	0,95	8,37
HRVATSKA	2001.	89,63	4,54	0,44	0,21	5,18
GRAD	1991.	85,40	5,69	0,03	0,17	8,71
ZAGREB	2001.	91,94	2,41	0,04	0,01	5,6
ISTARSKA	1991.	51,61	8,66	7,49	18,12	14,12
ŽUPANIJA	2001.	71,88	3,20	6,92	4,30	13,70

Izvori: Ljetopis hrvatskih županija i <http://www.dzs.hr/Hrv/Popis%202001/popis20001.htm>

U popisu 1981. godine u Istri je u populaciji primjetan udio Jugoslavena (11,58%), da bi se 90-ih godina (tablica 3.) kao reakcija na pritisak nacionalne homogenizacije znatno povećao udio regionalno opredijeljenih (18,12%)⁴⁶. U popisu iz 2001. godine uslijed slabljenja pritiska iz centra udio regionalno opredijeljenih višestruko se smanjuje, na račun povećanja udjela Hrvata.

* * *

Moglo bi se zaključiti da su na regionalnu mobilizaciju do koje dolazi u Istri početkom 90-ih i njezin kontinuitet utjecali različiti faktori. Prvo, relativno uspješna gospodarska modernizacija u okviru socijalističkog sustava, čiju je osnovu predstavljao razvoj turizma, dovela je Istru u rang najrazvijenijih dijelova Hrvatske. To je stvorilo materijalne pretpostavke za daljnji razvoj, koji se može odvijati uz manju zavisnost od centra nego što je slučaj u gospodarski slabije razvijenim periferijama. Drugo, položaj Istre kao granične regije imao je za posljedicu pretenzije različitih političkih središta spram istarskog prostora. Iako su dolasci i odlasci različitih država i carstava nerijetko bili dramatični i pogubni za stanovništvo Istre, oni su u krajnjoj liniji ipak utjecali na stvaranje svijesti o nužnosti tolerancije, unutarnje soli-

⁴⁴ Prvi popis stanovništva 1846. godine, gdje je za kriterij razlikovanja etničkih skupina uzet jezik kojim se komunicira u obitelji, utvrdio je da na istarskom poluotoku ima 134.445 Hrvata, 31.995 Slovenaca i 60.040 Talijana (Milanović, 1967:146)

⁴⁵ Registrirajmo samo neke primjere "popisnih anomalija" u naseljima Bužeštine. – Naselja Šćulci, Žonti, Sovinjska Brda, Klarići, Juradi, Medveja gotovo se stopostotno 1880. izjašnjavaju kao Slovenci, a 1890. također stopostotno kao Hrvati. Naselja Štrped, Veli Mlun, Strana, Sveti Donat, Sveti Martin, Krušvari, Prodani, Račićki Brijeg u popisu 1880. jesu Talijani, a deset godina poslije Hrvati. Najzanimljiviji je slučaj naselje Ugrini: u njemu popis iz 1880. bilježi 85% Talijana i 15% Hrvata, 1890. svi su stanovnici Slovenci, a 1900. i 1910. svi su Hrvati.

⁴⁶ Klemenčić i suradnici zamjećuju da je riječ o prijelazu Hrvata u Istrijane između dva popisa (Klemenčić, 1993:622).

darnosti i suživota. U tom smislu istarski prostor danas možemo shvatiti više kao dodirnu periferiju koja predstavlja prije komunikacijsku membranu među kulturama nego kao barijeru prema prodorima osvajača. Konačno treći faktor, koji je odigrao ulogu svojevrsnog katalizatora u političkoj mobilizaciji i konačnom uobličavanju regionalnog identiteta, bila je regionalna politička stranka, tj. IDS.

4.2. Lika – vanjska periferija u Hrvatskoj

Lika je područje u jugozapadnom dijelu Hrvatske, između Velebita na zapadu te Plješevice, Male i Velike Kapele na istoku. To područje obuhvaća oko 5400 km². Lika je kraj bogat šumom: šume zauzimaju 45% područja. Šume su kroz povijest, uz poljoprivredu i stočarstvo, bile glavni izvor prihoda stanovništva.

Područje Like danas je u sastavu dviju županija – Ličko-senjske⁴⁷ i Zadarske županije (općina Gračac). Općina Gračac postala je 1993. godine sastavni dio Zadarske županije unatoč tomu što teritorij općine Gračac povijesno i zemljopisno pripada Lici, a i glede identiteta lokalnog stanovništva⁴⁸. U tom kontekstu valja istaći da je do “velike” reorganizacije hrvatske lokalne uprave 1992. godine, na području Like bilo pet velikih općina (Gospić, Otočac, Gračac, Donji Lapac, Titova Korenica). One su pak bile integrirane tijekom 1970-ih i 1980-ih godina u Zajednicu općina Gospić – Jedinu zajednicu općina (od njih deset) koja nije osnovana tzv. društvenim dogovorom, već je bila osnovana zakonom. Razlog su bili sukobi između nekih općina, prije svega Gospića i Otočca.

Naime, odavno je od strane pojedinih analitičara zapažena razlika između Gacke doline, odnosno njezina stanovništva, i ostalog dijela Like i Krbave. Iako je ona u geološkom, orografskom i etnološkom pogledu sastavni dio Like i Krbave, ipak se taj kraj u mnogo čemu razlikuje od njih; povoljnijim zemljopisnim položajem i klimatskim prilikama, svojom materijalnom i duhovnom kulturom i drugim osobinama. Ta razlika potječe odatle što su Gacku dolinu oko 160 godina zapljuskivali valovi romansko-mediteranske i srednjoeuropske kulture prije negoli ostalu Liku i Krbavu, koji su krajevi bili pod turskom upravom sve do 1689. godine. Otočac pak je toga bio pošteđen i pod austrijskim utjecajem. S druge strane, na Gacku je dolinu jači kulturni utjecaj vršio sjeverozapadni dio Primorja, od Rijeke do Senja, negoli što je taj utjecaj vršio na ostalu Liku i Krbavu onaj dio Primorja koji se prostire južno od Senja do granice s Dalmacijom. Uzroke za to valja tražiti u činjenici da je sjeverozapadno Primorje kulturno jače i naprednije i što su u njemu mnogo razvijeniji promet i trgovina, a poglavito jer je u njemu “veoma velik” dolazak stranaca, odnosno turista. Konačno, sam geografski položaj, veća plodnost zemljišta, gušća naseljenost, bolje prometnice doprinijeli su jačem kulturnom napretku Gacke doline naspram Like i Krbave (Banović, 1932:II). Gacka dolina stoga je nešto specifično, napose kada je u pitanju mentalitet ljudi, u odnosu na ostali dio Like, i zato nije opravdano govoriti o Lici kao o “jedinственom prostoru”.

Prvi stanovnici na području Gacke, Krbave i Like bili su, čini se, pripadnici ilirskog plemena Japodâ. U ranom srednjem vijeku na to područje prodiru Goti i Avari, a u 7. stoljeću Hrvati. Početkom 16. stoljeća dolazi do upada Turaka; pod njihovu vlast Lika i Krbava dolaze 1527./1528. godine. Gacka i Otočac postaju granično područje, dakako, u stalnim sukobima s turskim zavojevačima. Na prostore ispražnjene zbog sukoba s Turcima, gdje je živjelo hrvat-

⁴⁷ Ličko-senjska županija obuhvaća dio Like koji čine gradovi Gospić i Otočac, te općine Brinje, Donji Lapac, Lovinac, Perušić, Plitvička jezera, Udbina, Vrhovine.

⁴⁸ Prilikom određivanja područja hrvatskih županija, dakle i ličko-senjske, zakonodavac se nije držao, u upravnoj doktrini poznatih kriterija – homogenosti, gravitacije, komplementarnosti i ekonomsko-financijskog kapaciteta (vidi Pusić et al., 1988:278). Tako se, uostalom, postupilo i prilikom određivanja administrativnih granica između pojedinih ličkih lokalnih jedinica.

sko stanovništvo, krajem 16. i početkom 17. stoljeća naseljava se pravoslavno stanovništvo, oko čije etnogeneze postoji i danas spor među povjesničarima. Većina hrvatskih povjesničara smatra da se radi o Vlasima koji nemaju etničke veze sa Srbima u Srbiji⁴⁹.

Nakon konačnog poraza Turaka 1809. godine, u svibnju te godine dolazi do prodora francuske vojske iz Dalmacije. Francuska vlast u Lici bila je kratkotrajna, no u nekoliko godina koliko je trajala sagrađene su nove ceste, škole i upravne zgrade (vidi Marković, 2001:117). Od onda možemo govoriti o početku procesa prve etape, doduše nejake, modernizacije ličkog prostora. Nakon dolaska Like pod upravu Beča uglavnom se u Gospiću u Otočcu grade vojarnje i stambene zgrade za časnike. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Otočcu počinje s radom pivovara, koja je uz pilane i obrtničke radnje (krojači, postolari) jedini važniji gospodarski objekt. To je zapravo sve kada je u pitanju prva faza gospodarske modernizacije u Lici. Između dva svjetska rata nema izgradnje većih tvorničkih pogona.

O procesu ozbiljnije gospodarske modernizacije Like možemo govoriti tek nakon Drugoga svjetskog rata. Pod okriljem komunističke vlasti otvara se niz industrijskih pogona u većim ličkim mjestima (Otočac, Gospić, Gračac, Korenica, Donji Lapac, Lički Osik), otvaraju se nove škole, ambulante, grade stambene zgrade itd. Iako se modernizacija Like provodila "odozgo" političkim sredstvima, proces je imao niz pozitivnih, ali i negativnih posljedica. Ruralna struktura lokalne zajednice prvi je put u povijesti ozbiljnije načeta. Tijekom posljednjih pedeset godina došlo je stoga do znatne promjene u strukturi radnoaktivnog stanovništva. Iako je stanovništvo Like s obzirom na način života pretežito ruralnog tipa, relativno malen broj ljudi bavi se isključivo poljoprivredom. Velik je bio broj tzv. polutana, odnosno industrijskih radnika i seljaka istodobno. Povećane aspiracije potiču napuštanje tradicionalno ličkog prostora. Seosko stanovništvo emigrira u ličke gradiće u potrazi za poslom i boljim životom, ali masovno odlazi i u velike gradove (Zagreb, Beograd) te europske (i prekomorske zemlje), napose u Sjedinjene Države. Ratna zbivanja 90-ih značila su prekid čak i takvih, proturječnih modernizacijskih procesa. Što zbog neposrednih ratnih razaranja, što zbog karaktera i načina privatizacije vlasništva, krhka gospodarska infrastruktura Like potpuno je devastirana⁵⁰.

Glede političkog života Like poznato je da je između dva svjetska rata najveću potporu Ličana imao HSS. Od ostalih stranaka tada djeluju, između ostaloga, frankovci i komunisti. Na žalost, dosad nije bilo ozbiljnijih pokušaja istraživanja političkog života u Lici u međuratnom razdoblju. Dakako, nema ni studija u kojima bi se znanstveno tematizirali međunacionalni odnosi između Hrvata i Srba u Lici.⁵¹

Kao i u ostalim dijelovima Hrvatske, do prvih ozbiljnih impulsa političke modernizacije u Lici dolazi početkom 90-ih, ali se zbog nedostatka demokratske tradicije i žarišta ratnog sukoba koje je bilo smješteno na to područje, procesi demokratizacije odvijaju usporeno. Ilu-

⁴⁹ Naime, oni se pod utjecajem Srpske pravoslavne crkve tijekom 19. stoljeća počinju izjašnjavati kao Srbi. Dakako, njihova je etnogeneza kontroveržno pitanje. Možda će istraživanje osmanskih arhiva baciti više svjetla na taj problem. "Skoro je neiscrpna bibliografija radova o 'Vlasima' u Hrvatskoj, a ipak, teško da je bilo tko upućeniji mišljenja da je što u raspravi o 'vlaškom pitanju u Hrvatskoj' apsolvirano." (Roksandić, 2004:242).

⁵⁰ Tako je npr. broj nezaposlenih na ličkom području porastao u razdoblju 1990.–2004. za 21,5%, iako se broj stanovnika praktički prepolovio. U stručnim službama Zavoda za zapošljavanje upozoreni smo da službene podatke treba uzeti s rezervom te da je realni porast nezaposlenosti nekoliko puta veći. Izvor: Hrvatski zavod za zapošljavanje, Područne službe Gospić i Zadar.

⁵¹ Valja u tom kontekstu uputiti na krvoproliće u Senju (9. listopada 1937.), kada su žandari, nakon što je jedan od njih u namjeri da zaustavi kamion s izletnicima iz Gospića i da ih legitimira nakon njihovih navodno proturežimskih povika, otvorili pušчанu paljbu po kamionu i tom prilikom ubili sedmero ljudi (vidi Čulinović, 1961:111).

stracije radi u sljedećoj tablici navodimo podatke o glasovanju za skupštinu ličko-senjske županije.⁵²

Tablica 4. Rezultati izbora za Županijsku skupštinu Ličko-senjske županije (u %)

	1993.	1997.	2001.
HDZ	71,6	57,52	39,46
HSLŠ	15,2	10,21	7,80
HSS	9,2	17,51	14,00
HNS-SDP	–	7,14*	13,20
HSP	–	3,95	7,30
SNS	–	–	10,15
Ostali	4,0	10,81	8,09
Ukupno	100,00	100,00	100,0

*1997. u koaliciji sudjeluje i HKDU

Izvor: Izvješća mandatne komisije za provedbu izbora

Na posljednjim izborima za županijsku skupštinu ipak je došlo do stanovite pluralizacije stranačke scene u Lici. To je dijelom posljedica razočaranja u vladajuće strukture na lokalnoj i državnoj razini. S druge strane, krajem 90-ih došlo je do povratka dijela izbjeglih Srba, koji glasuju za srpske stranke (SDSS, SNS) ili pak za hrvatske građanske stranke. U svakom slučaju Liku tek očekuje dugi put pluralizacije političkog života.

Demografske promjene

Lika ima najmanju gustoću naseljenosti u Hrvatskoj. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine ona je imala 15,7 st/km², a danas oko 10 st/km².⁵³ Na prostoru Like postoji oko 230 naselja; većina ih ima vrlo malo stanovnika. U ličkim lokalnim jedinicama, prema popisu iz 1991. godine, živjelo je oko 83.000 stanovnika.⁵⁴ Prema popisu iz 1857. godine na području Gacke, Krbave i Like, živjelo je 160.274 stanovnika. Prema popisu iz 1900. godine bilo je 193.470 stanovnika; to je najveći broj popisanih stanovnika Like uopće.⁵⁵ Kao što pokazuje slika 1., od početka 20. stoljeća broj stanovnika u Lici kontinuirano se smanjuje. Masovna emigracija i brojni ratovi tijekom povijesti desetkovali su stanovništvo Like.

Vidljivo je da su Drugi svjetski rat i Domovinski rat na dramatičan način pogodili lički prostor. U oba je slučaja stanovništvo Like drastično smanjeno. Negativnim trendovima treba pridodati i podatak da je u dobnoj strukturi stanovništva prilikom popisa 2001. bilo čak 31,5% stanovnika starijih od 60 godina⁵⁶.

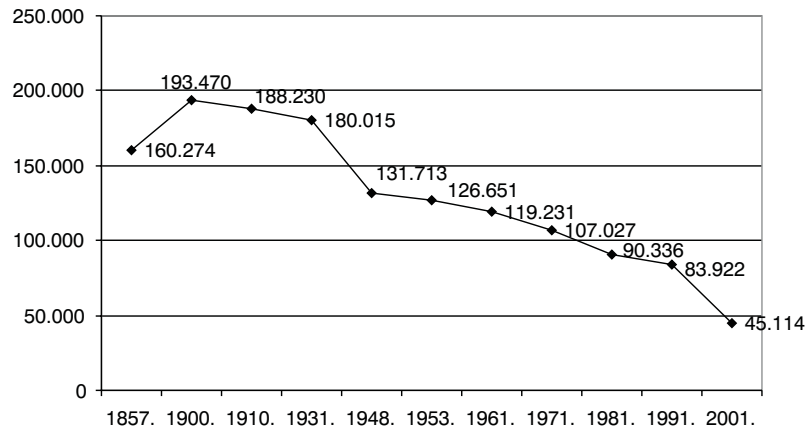
⁵² Podaci koji su nam bili dostupni odnose se na čitavo područje ličko-senjske županije, što znači da ne izražavaju precizne podjele u biračkom tijelu Like u užem smislu, ali ukazuju na sasvim jasne tendencije.

⁵³ Hrvatski je prosjek prema popisu 2001. oko 74,3 st/km².

⁵⁴ Lika je uglavnom ruralno područje budući da 61% stanovnika živi u naseljima seoskog tipa (1991) (Štambuk, 1998:54).

⁵⁵ Dakle, ne može se govoriti da je prostor Like "oduvijek" bio slabo naseljen.

⁵⁶ Popis stanovništva 2001., Podaci na CD, Zagreb, DZS.

Slika 1. Kretanje broja stanovnika Like (1857.–2001.)

Izvori: M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.–1971.*; *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991.*; *Popis stanovništva 2001.*, podaci na CD-u, Zagreb: DZS

Ratna su zbivanja, kako je poznato, praktički razorila nekadašnju narodnosnu strukturu stanovništva Like.

Tablica 5. Narodnosna struktura stanovništva Like 1961.–2001.

	1961.		1971.		1981.		1991.		2001.	
		%		%		%		%		%
HRVATI	55.468	46,52	50.310	47,01	39.772	44,03	38.705	46,12	36.464	80,83
SRBI	62.452	52,38	53.698	50,17	41.929	46,41	41.567	49,53	7.600	16,85
OSTALI	1.311	1,10	3.019	2,82	8.635	9,56	3.650	4,35	1.047	2,32
UKUPNO	119.231	100,00	107.027	100,00	90.336	100,00	83.922	100,00	45.114	100,00

Izvori: *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991.*, DZS, Zagreb 1998.; *Popis stanovništva 2001.*, Podaci na CD-u, Zagreb, DZS.

Usprkos stalnom trendu iseljavanja, do 1991. g. narodnosna struktura Like bila je relativno stabilna. Prema zadnjem popisu stanovništva iz 2001. godine na povijesnom području Like (Gacke i Krbave) stalno je nastanjeno 45.114 stanovnika – od toga je 36.464 Hrvata, a kao Srbi izjasnilo se 7600 stanovnika. Kao rimokatolici izjasnilo se 35.766 stanovnika, a kao pripadnici Srpske pravoslavne crkve 1610 stanovnika, a samo u općini Gračac 1484, a u ostalim općinama i gradovima samo 126⁵⁷ – a po popisu iz 1991. godine potonjih je bilo 38.237. No, pored autohtonog stanovništva u taj broj (45.114) uračunato je i stanovništvo koje se nakon vojno-redarstvene akcije Oluja doselilo iz drugih krajeva Hrvatske, a također i izbjegli Hrvati iz Bosne i Hercegovine. Na taj se način broj autohtonog stanovništva Like u odnosu na popis iz 1991. godine zapravo prepolovio. Nakon akcije Oluja neka su naselja u kojima su živjeli Srbi ostala bez stanovništva.

⁵⁷ Vidjeti: *Popis stanovništva 2001.*, Zagreb, siječanj 2003., str. 186.–187.

Valja uputiti na činjenicu da se brojno stanje ličke populacije *de facto* dnevno mijenja, i to na gore. Te negativne procese, kako pokazuje iskustvo u posljednjih desetak godina, gotovo je nemoguće zaustaviti. Posebno se to odnosi na seoska naselja.⁵⁸ Tendencija rapidnog smanjenja stanovništva i dalje se nastavlja, što prijeti izumiranjem Ličana u bliskoj budućnosti.

* * *

Sukladno spomenutoj tipologiji perifernosti, prostor Like najbliži je pojmu “vanjske” periferije. Povijesni razvoj tog područja bio je i ostao uglavnom izvan domašaja snažnijih modernizacijskih struja. Lika je tri i pol stoljeća živjela kao prostor Vojne granice. Ta je činjenica, uz zemljopisna obilježja prostora, u velikoj mjeri predodredila i njezinu sadašnjost. Granica čiji je Lika bila važni dio nije funkcionirala kao komunikacijska membrana, već je ona bila prije svega područje koje je dijelilo carstva i religije. Nakon slabljenja osvajačkih snaga Otomanskog carstva Lici je namijenjena sudbina vanjske granice srednjoeuropskih modernizacijskih silnica, koje je predstavljao austrijski imperij. Budući da je Vojna krajina bila zamišljena kao trajni oblik osiguranja austrijskog carstva, pokušaji uspostavljanja gospodarskih, političkih i kulturnih institucija građanskog društva bili su na tom području zapriječeni, a integracija s ostalim dijelom hrvatskog društva stoljećima onemogućena (Mandić, 1973:448)⁵⁹. Tako se vojno-feudalna struktura tog prostora zadržala gotovo do kraja 19. stoljeća. Umjesto modernih institucija, okolicu socijalnog života u Vojnoj krajini predstavljala je tradicionalna zadružna obitelj s izrazitom patrijarhalnom strukturom⁶⁰. Gospodarska modernizacija Like tijekom 20. stoljeća koja je tek zagrebla površinu predmodernosti ličkog socijalnog prostora radikalno je prekinuta ratnim zbivanjima 90-ih. Tako je modernizacijski kotač u Lici, koja je inače bila, s obzirom na različite aspekte društvenog razvoja, u poziciji lošijoj nego ostali dijelovi Hrvatske, još je jednom vraćen unazad. Posebni aspekti društvenog života kao što su gospodarska nerazvijenost, nezaposlenost, starosna struktura stanovništva i socijalne podjele izazvane ratnim događajima čine retradicionalizaciju ličkog prostora izglednijom nego što je to u drugim dijelovima Hrvatske. Pored toga, nedostatak unutarnjih sredstava (kadrovskih i materijalnih) za pokretanje razvojnih procesa čine tu hrvatsku periferiju potpuno zavisnom od političkog centra, što pogoduje uspostavljanju paternalističkih obrazaca političkog ponašanja.

4.3. Gorski kotar – problem “ispražnjenog” prostora

Gorski je kotar najzapadnije područje hrvatskog teritorija, smješteno na putu između kontinentalnog dijela Hrvatske i Jadranskog mora. Regija se proteže u smjeru sjeverozapad–jugozapad, kao najsjeverniji dio Dinarskoga gorja, a ima površinu 1273 km² i prosječnu širinu 35 km. Rijeka Kupa (s pritokom Čabrankom) oblikuje prirodnu (i državnu) granicu Gorskog kotara na sjeveru i sjeverozapadu prema Sloveniji, dok ga lanac stjenovitih vrhova (Kamenjak, Tuhobić) odvaja od riječkog Primorja na jugozapadu. Prema istoku i jugozapadu prirodne granice nisu tako naglašene, već dolazi do postupnog prijelaza prema Lici i ogulinsko-plašćanskoj dolini.

Gorski kotar danas je dio Primorsko-goranske županije. Na području Gorskog kotara postoji devet jedinica lokalne samouprave, ustrojene kao tri grada (Čabar, Delnice i Vrbovsko) i

⁵⁸ Prema terenskom istraživanju koje je na poticaj Misije OEES-a provela agencija Puls, od kolovoza do prosinca 2003. godine, među 1000 izbjeglih hrvatskih Srba u Srbiji i Republici Srpskoj, čak je 85% anketiranih izjavilo da se neće vratiti u Hrvatsku. Vidi *Jutarnji list*, 15. rujna 2004., str. 3. U Liku se je uglavnom vratila malobrojna staračka populacija.

⁵⁹ Kao što je poznato, status Vojne krajine ukida se kao anakronizam tek 1881. godine.

⁶⁰ Kako je pokazao Oleg Mandić, zadružne obitelji predstavljale su jeftin i efikasan mehanizam integracije krajišnika u obrambeni sustav austrijskog carstva (vidi Mandić, 1973:451).

šest općina (Brod Moravice, Fužine, Lokve, Mrkopalj, Ravna gora, Skrad). Prosječna naseljenost od samo 23,95 st/km² znatno je ispod hrvatskog prosjeka (74,3). Na tom prostoru postoji oko 250 naselja, od kojih većina ima vrlo malo stanovnika, s tendencijom daljnjeg smanjivanja. Primjerice, 166 naselja ima 50 i manje stanovnika, a 82 naselja imaju 20 i manje stanovnika.

Gospodarski, kulturni i politički aspekti razvoja

Stalna naselja u Gorskom kotaru pojavljuju se relativno kasno. Glavni razlog tomu jesu zemljopisna i klimatska obilježja, kao i prometna izoliranost tog područja u srednjovjekovnom razdoblju. Prvi pisani dokument o postojanju goranskih naselja datira tek iz 15. stoljeća (1481. godine)⁶¹. Zbog relativne blizine turske granice, tijekom 15. i 16. stoljeća taj je kraj bio nesiguran za život. Stalne provale turskih četa nagnale su stanovništvo ondašnjih goranskih naselja u zbjegove preko rijeke Kupe⁶². Generacije Gorana živjele su u Kranjskoj i tzv. Beloj krajini na području današnje Slovenije.

Nakon gradnje karlovačke utvrde godine 1579. i bolje organizacije Vojne krajine u 17. st. situacija u Gorskom kotaru se smiruje. Napuštena naselja i opustjeli posjedi većine zrinško-frankopanskih vlastelinstava, pa gotovo i čitav Gorski kotar, naseljavaju se i na njima se obnavlja gospodarstvo. U to vrijeme dolaze u Gorski kotar hrvatski doseljenici iz okolice Gacke, koji sa sobom donose štokavsko-ikavski dijalekt. Iz podvelebitskog područja doseljavaju se na područje Liča, Plase, Lokava i Fužina Hrvati Bunjevci, koji su imali posebna kulturna obilježja. Frankopani naseljavaju novo stanovništvo na području Bosiljeva, a krajiški kapetani Vlahe pravoslavne i rimokatoličke vjeroispovijedi u granično područje Gorskog kotara prema Turskoj: Gomirje, Vrbovsko, Dobru, Moravice, Stari Laz, Sušicu, Mrkopalj i Lič, te južnije u Drežnicu, Jasenak i Tuk. Zrinski uglavnom naseljavaju iz Kranjske potomke starosjedilačkog stanovništva odbjeglog prije (Marković, 2003:31-32)⁶³. Pored toga, Zrinski su polovinom 17. stoljeća intenzivirali eksploataciju željezne rudače i pretvorili područje Čabra u pravo metalurgijsko središte s više od 200 zaposlenih radnika. U tu svrhu doveli su majstore ljevače i kovače iz Kranjske, Njemačke i Češke (Marković, 2003:18).

Razvoj Gorskog kotara u razdoblju kasnog feudalizma određen je prvenstveno njegovim zemljopisnim smještajem na najkraćem prometnom putu između Panonske nizine i Jadranskog mora. Početkom 18. stoljeća započinje gradnja cesta kojima se ova dva prostora povezuju, što uvjetuje doseljavanje značajnog broja ljudi iz okolnih, ali i iz udaljenih područja (Češke, Slovačke, Njemačke). Prva izgrađena prometnica jest Karolinska cesta (1732.), koja povezuje Rijeku preko Fužina, Mrkoplja, Ravne Gore i Vrbovskog s Karlovcem. Veliko značenje u promjeni kraja imala je izgradnja Lujzijanske ceste (1809.), koja povezuje Rijeku s Karlovcem preko Delnica. Uz rub regije izgrađene su još dvije prometnice: Jozefinska cesta (1779.) i Rudolfova cesta (1874.). U razvoju goranskog kraja svakako je bila veoma važna izgradnja i puštanje u promet pruge Zagreb-Rijeka (1875.), iako su posredni efekti za Gorane bili negativni, budući da je to doprinijelo smanjenju cestovnog prometa kroz Gorski kotar i smanjilo njihove zarade (Malnar i Tomić, 1996:5). Izgradnja prometnica znači početak procesa prve etape gospodarske modernizacije tih prostora. Uz ceste razvijaju se naselja s urbanim značajkama, a radno aktivno stanovništvo preusmjeruje se iz poljoprivrede u druge privredne

⁶¹ Prva naselja na današnjem goranskom prostoru spominju se 1481., kad kraljevski sud u Zagrebu traži od kneza Stjepana Frankopana da poštuje povlastice zagrebačkih trgovaca koji posluju u Lukovdolu, Brodu, Moravicama, Vrbovskom, Delnicama, Lokvama i dr.

⁶² Prema nekim autorima na područje Gorskog kotara nisu upadali Turci već dijelovi njihovih vojnih formacija koje su bile sastavljene od pravoslavnih Vlaha koji su služili u turskoj vojsci. (Marković, 2003:31)

⁶³ Oni su u Gorski kotar donijeli hrvatsko-slovensku jezičnu fonetiku i mješovite kulturne elemente (Marković, 2003:31).

grane⁶⁴. Od 19. stoljeća sve je veći broj Gorana orijentiran na eksploataciju šumskog bogatstva i drvoprerađivačku djelatnost.

Razložno je pretpostaviti da su život na granici, prometna povezanost i procesi miješanja kulturnih utjecaja, koji se odvijaju tijekom kasnog feudalizma i u početnoj fazi modernizacije, utjecali na stvaranje multikulturalnosti i međuetničke tolerancije, koja će ostati trajno obilježje tog prostora do današnjih dana.

Nakon ukidanja kmetstva, u razdoblju banovanja Ivana Mažuranića doneseni su zakoni o slobodi tiska, uređeno je školstvo. U Hrvatskoj se formiraju institucije građanskog društva. To je utjecalo da se početkom 70-ih godina 19. stoljeća u Gorskom kotaru osnivaju prve udruge građana, većinom čitaonice, zatim pjevačka i vatrogasna društva.⁶⁵ Upravo u Mažuranićevo doba postignut je velik napredak u kulturno prosvjetnom uzdizanju i tada su položeni temelji za daljnji razvoj školstva u Gorskom kotaru.

Usprkos tome, gospodarski modernizacijski procesi goranskog prostora odvijaju se usporeno. Ekonomska kriza potkraj 19. st. i učestale epidemije kolere izazivaju masovna iseljavanja stanovništva. Početkom 20. stoljeća još uvijek 75% radnoaktivnog stanovništva živi od poljoprivrede, dok su industrija, obrt i trgovina razvijeni veoma slabo⁶⁶.

Druga faza gospodarske modernizacije odvija se nakon Drugoga svjetskog rata, a određuju je daljnji rast značaja prometnica kroz Gorski kotar, pojačana eksploatacija šumskog bogatstva i razvoj drvoprerađivačke industrije. Usprkos promjenama, ta je regija i dalje neatraktivna za život, što je vidljivo iz podatka o vrlo slabu useljavanju i o kontinuiranom iseljavanju stanovnika. Ubrzana industrijalizacija, koja je predstavljala okosnicu socijalističkog modela modernizacije, vodila je ubrzanom demografskom praznjenju Gorškog kotara, čiji se stanovnici usmjeravaju prema obližnjim industrijskim središtima (prvenstveno Rijeci i Karlovcu).

U najnovije vrijeme (tijekom 90-ih) gospodarski razvoj na tom području ima pretežito negativni predznak, što je uvjetovano nizom problema naslijeđenih iz faze socijalističke modernizacije (nepovoljna gospodarska struktura, iseljavanje), ali i novim čimbenicima koji zasad pretežito zatvaraju perspektive razvoja tog područja.⁶⁷ To su prije svega privatizacija vlasništva, koja nije vodila računa o lokalnim interesima, i centralizacija resursa na razini zemlje/države⁶⁸. To posljednje posebno se odnosi na upravljanje šumskim dobrom, čime je lokalna razina zasad potpuno marginalizirana⁶⁹.

⁶⁴ Za intenzivniji razvoj poljoprivrede ionako u Gorskom kotaru nisu postojali uvjeti. Ukidanjem kmetstva 1848. godine, stvaraju se sitna poljoprivredna gazdinstva, koja su zbog nepovoljne klime bila ograničena na malen broj ratarskih kultura i stočarstvo.

⁶⁵ Prema sačuvanoj arhivskoj građi najstarija je čitaonica u Čabru, osnovana 1870. Čitaonica u Delnicama osnovana je 1874., u Vrbovskom 1875., u Fužinama 1876., u Lokvama i Mrkoplju 1878., a nešto poslije u Vratima, Bosiljevu, Ravnoj Gori, Gerovu i dr. U Mažuranićevo doba osnivaju se i u Gorskom kotaru prva pjevačka i tamburaška društva. Školske godine 1874./75. radilo je u delničkoj podžupaniji ukupno 19 osnovnih škola s 20 učitelja, a 1878. već 25 škola s 34 učitelja (Paver, 1981:85).

⁶⁶ Jedini važniji pokazatelj ekonomske modernizacije krajem 19. stoljeća (1883.) jest postojanje 44 pilane i 3 drvoprerađivačke tvornice (Karaman, 1981:144).

⁶⁷ Promatrano u okvirima Primorsko-goranske županije Gorski je kotar 2001. bio područje s najmanjim prihodom po zaposlenom (268.000 K) i s najvećim padom zaposlenosti u razdoblju 1994.-2001. (26,1%). Na tom području prosječne plaće bile su niže za 15% od županijskog prosjeka. O tome vidjeti: <http://www.hgk.hr/komora/hrv/PRESS/PRIOPCENJA/arhiva/2002/01/3101-2.htm>

⁶⁸ Prije rata je DIP Delnice imao 1500 zaposlenih i godišnji izvoz od 15.000.000 \$, a danas ima stotinjak radnika i jedva životari. "Hrvatske šume u Zagrebu grade 150 stanova, a toliko će naših kuća možda ostati pusto tijekom gradnje tih stanova" (Delnički gradonačelnik M. Tomac u *Vjesniku* 17. IV. 2001.)

⁶⁹ Od ukupne površine šuma i šumskog zemljišta na dan 31. XII. 1994. g. 82% bilo je u vlasništvu države, a 18% u vlasništvu stanovništva (Crnković, 1996:40).

Politička povijest Gorskog kotara ima obilježja političkog pluralizma. Poslije Prvog svjetskog rata Gorski kotar ulazi u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Na prvim lokalnim izborima 1920. godine, prevagu u tom kraju dobivaju kandidati komunistâ.⁷⁰ Nakon zabrane rada te stranke krajem 1920.⁷¹ na lokalnim i parlamentarnim izborima tijekom 20-ih godina većinu biračkog tijela pridobiva Radićeva Hrvatska seljačka stranka.⁷² Od tada utjecaj radićevskih ideja predstavlja jednu od političkih konstanti Gorskog kotara. Od 1935. godine dolazi do obnove radničkog i komunističkog pokreta. Pokazatelj vitalnosti političke ljevice i egalitarnih ideja, usprkos zabrani, jest i sudjelovanje 39 Gorana u Španjolskom građanskom ratu. – Nakon travanjskog rata 1941. godine Gorski je kotar administrativno podijeljen između dviju država: zapadni dio (čabarski kraj i dio delničkog) ulazi u sastav Kraljevine Italije, a istočni u NDH. Nepristupačnost terena u regiji pogoduje strategiji partizanskog pokreta, zbog čega je na tom području jedno vrijeme središte antifašističkog otpora u Hrvatskoj. Ta politička orijentacija zadržat će se kao druga konstanta političke situacije u Gorskom kotaru do današnjih dana.

U 90-im godinama dvadesetog stoljeća u Gorski kotar vraća se politički pluralizam. Na to ukazuju rezultati višestranačkih izbora tijekom 90-ih. Na izborima 1990. većina birača glasa za reformirane komuniste (SDP). Tek nakon 1990. dolazi do osnivanja ogranaaka novih nacionalnih stranaka, čime započinje proces političke pluralizacije. Parlamentarni izbori 1995., a posebno lokalni izbori 1997. i 2001., pokazuju izdiferenciranu sliku biračkog tijela Gorskog kotara.

Tablica 6. Izbori za Županijsku skupštinu Primorsko-goranske županije 1997. i 2001.

IZBORI 1997.	%	IZBORI 2001.	%
HDZ, HKDU, HKDS	34,02	HDZ – DEMOK. – HKDU	20,99
HČSP	1,27	ASH – PGSU	3,54
HGSS	1,83	DC	4,41
HSS	5,20	HNS	5,54
HSNZ	0,64	HSO – HČSP – HSP	6,36
HSP	4,33	LS	2,96
HSP 1861	1,69	NEZAVISNE LISTE	6,41
SDP, PGS, HSLS, HNS	49,34	SDP – HSS – HSLS – HSU	32,01
IDF – FDI	0,39	PGS – IDS	15,37
IDS	1,30	SRP	1,06
		SDU	0,86
		SNA	0,48

Izvor: Zapisnici o radu izbornih povjerenstava gradova i općina Gorskog kotara. Arhiva Primorsko-goranske županije.

Napomena: zbog dinamičnosti stranačkih koalicija podatke prikazujemo u odvojenim tablicama.

⁷⁰ U Severinu, Vrbovskom, Delnicama, Skradu, Brod Moravicama komunisti su dobili najveći broj glasova i osvojili gotovo sve mandate (Paver, 1981:91).

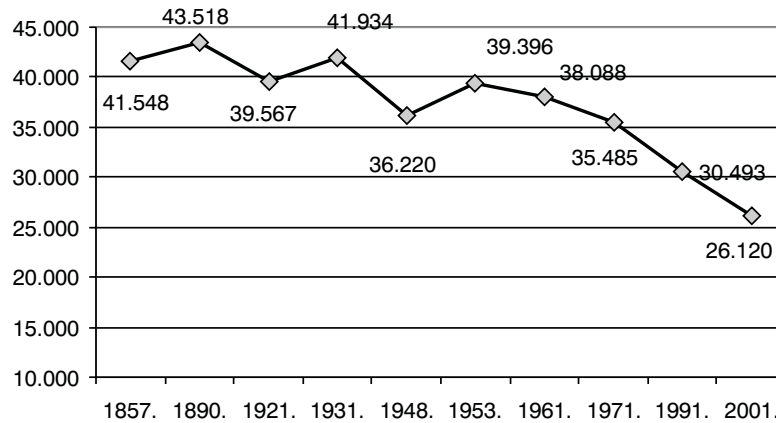
⁷¹ Upravo je u Delnicama 1921. godine u atentatu ubijen tvorac Obznane ministar M. Drašković.

⁷² Nakon Obznane mnogi članovi zabranjene Komunističke partije djeluju u redovima Radićeva HRSS (Paver, 1981:95).

Demografske promjene

U gradovima i općinama Gorskog kotara prema popisu iz 2001. godine živjelo je 26.120 stanovnika, što je 37,13% manje nego 1857., kada je proveden prvi popis stanovnika.

Slika 2. Kretanje broja stanovnika Gorskog kotara (1857.–2001.)

Izvori: A. Žagar: Stanovništvo; Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991.; Popis stanovništva 2001., Podaci na CD-u, Zagreb, DZS.

Od kraja 19. stoljeća broj stanovnika pokazuje stalnu tendenciju smanjivanja. Do naglog opadanja dolazi u razdobljima svjetskih ratova, nakon čega slijedi privremeni oporavak i rast. Tako je nakon Drugoga svjetskog rata došlo do povećanja broja stanovnika što je bilo uzrokovano obnovom zemlje i povećanom sječom šuma. Od 1953. godine krivulja kretanja stanovništva pokazuje kontinuirano pražnjenje ljudskih resursa u Gorskome kotaru, tako da je 2001. godine bilo oko 35% manje stanovnika nego 1953. Uslijed socijalističkog modela modernizacije ne dolazi samo do smanjenja broja stanovnika, već i do starenja stanovništva i pražnjenja sela (na popisu 1991. broj naselja smanjio se za 20 u odnosu 1948. godinu).

Struktura radnoaktivnog stanovništva također ukazuje na nepovoljne tendencije. U strukturi radne snage dominiraju primarni i sekundarni sektori u kojima je angažirano oko 50% zaposlenih. Između dva popisa prijelaz u tercijarni sektor bio je vrlo malen budući da ostale djelatnosti uglavnom stagniraju⁷³. U trenutku posljednjeg popisa stanovništva na području Gorskog kotara bilo je 7563 zaposlenih u svim sektorima vlasništva. Budući da je u razdoblju do 1990. broj zaposlenih u Gorskome kotaru iznosio oko 11.000, to je znatno smanjenje zaposlenosti.

Narodnosna struktura stanovništva

Sa stajališta istraživanja kolektivne identifikacije važno je pitanje narodnosne strukture stanovništva.

⁷³ Povećanja pojedinih kategorija kao što su npr. obrtništvo i građevinarstvo mogu se shvatiti kao posljedica propasti pojedinih industrijskih poduzeća i pogona.

Tablica 7. Narodnosna struktura stanovništva Gorskog kotara 1910.–2001.

	1910.		1961.		1971.		1991.		2001.	
		%		%		%		%		%
Hrvati	36.720	86,5	32.838	86,3	30.297	85,4	24.843	81,5	22.372	85,65
Srbi	4.471	10,5	4.050	10,6	4.117	11,6	3.339	11,0	2.578	9,87
Ostali	1.240	3,0	1.200	3,6	1.098	3,0	2.311	7,5	1.170	4,48
Ukupno	42.431	100,0	38.088	100,0	35.485	100,0	30.493	100,0	26.120	100,0

Izvori: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991.; Popis stanovništva 2001., Podaci na CD-u, Zagreb, DZS.

Kao što se može vidjeti iz gornje tablice, narodnosna struktura Gorskog kotara ima dva osnovna obilježja. Prvo, ona je relativno jednostavna. U njoj dominira hrvatsko stanovništvo, čiji je udio u prosjeku preko 80%. Druga narodnosna skupina koja je znatnije zastupljena jesu Srbi, čija je zastupljenost danas na razini Gorskog kotara oko 10%. Ostale narodnosne skupine zastupljene su marginalno, a među njima nešto su zastupljeniji Slovenci. Drugo, narodnosna struktura Gorskog kotara bila je u proteklom razdoblju relativno stabilna. Bez obzira na dramatična zbivanja, kojima je proteklo stoljeće obilovalo, ona je doživjela tek manje promjene. Stanovništvo Gorskog kotara pokazuje stalnu tendenciju opadanja, ali što se tiče narodnosne strukture, ona se do 1991. godine nije bitno mijenjala.

Tablica 8. Narodnosni sastav Gorskog kotara po gradovima i općinama (popis 1991.–2001.)

Grad/općina	HRVATI				SRBI				OSTALI				UKUPNO	
	1991.		2001.		1991.		2001.		1991.		2001.		1991.	2001.
		%		%		%		%		%		%		
ČABAR	4.744	91,62	4.157	94,76	65	1,26	57	1,30	369	7,13	173	3,94	5.178	4.387
DELNICE	5.379	86,24	5.741	91,68	296	4,75	191	3,05	562	9,01	330	5,27	6.237	6.262
LOKVE	1.008	80,32	1.034	92,32	155	12,35	25	2,23	92	7,33	61	5,45	1.255	1.120
FUŽINE	1.693	84,65	1.691	91,16	86	4,30	51	2,75	221	11,05	113	6,09	2.000	1.855
MRKOPALJ	1.704	93,47	1.385	98,44	41	2,25	15	1,07	78	4,28	7	0,49	1.823	1.407
RAVNA GORA	2.987	96,76	2.665	97,83	34	1,10	20	0,73	66	2,14	39	1,44	3.087	2.724
SKRAD	1.982	90,63	1.288	96,62	84	3,84	20	1,50	121	5,53	25	1,88	2.187	1.333
BROD MORAVICE	1.144	95,49	949	96,35	13	1,09	8	0,81	41	3,42	28	2,84	1.198	985
VRBOVSKO	4.202	55,82	3.462	57,25	2.565	34,07	2.191	36,23	761	10,11	394	6,52	7.528	6.047
UKUPNO	24.843	81,47	22.372	85,65	3.339	10,95	2.578	9,87	2.311	7,58	1.170	4,48	30.493	26.120

Izvori: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991.; Popis stanovništva 2001., Podaci na CD-u, Zagreb, DZS.

Jedino područje u kojem je srpsko stanovništvo izrazito prisutno jest područje grada Vrbovskog. U prosjeku na području Vrbovskog živjelo je 2001. oko 57% Hrvata i 36% Srba. Od 63 naselja Srbi su bili većinska skupina u 25. Zanimljivo je da se od popisa iz 1991. čak i povećao postotak građana srpske nacionalnosti u strukturi stanovništva, kao i postotak Hrvata⁷⁴. Istodobno se smanjila kategorija “ostali”. U ostalim gradovima i općinama ipak je došlo

⁷⁴ Treba ipak imati u vidu da se stanovništvo Vrbovskog smanjilo za 1.481 stanovnika od čega 740 Hrvata, 374 Srba i 367 “ostalnih”.

do smanjenja broja Srba (relativno i apsolutno). Smanjenje je najveće u općini Lokve, gdje je postotak Srba smanjen s 12,35% na 2,23%. Iako na području Gorskog kotara nije bilo sukoba na međuetničkoj i međunacionalnoj osnovi, promjene u strukturi djelomično su uzrokovane tendencijom iseljavanja općenito, ali i latentnim konfliktom koji je bio prisutan početkom 90-ih. U kojoj je mjeri riječ o fizičkom iseljavanju Srba, a u kojoj o promjeni nacionalnog samoodređenja, teško je u okviru poduzete analize sa sigurnošću ustvrditi.

* * *

Socijalni prostor Gorskog kotara dominantno obilježava njegov geokulturni i prometni smještaj. Kao najzapadniji dio Hrvatske to je područje u povijesti bilo stiješnjeno između kulturnih utjecaja Istoka (Otomansko carstvo, Vojna krajina) i Zapada (blizina slovenskog kulturnog prostora), što je posebno bilo pojačano migracijskim procesima. Izgradnja i modernizacija prometnica u 18. i 19. stoljeću pretvara Gorski kotar u glavni komunikacijski koridor na relaciji sjever-jug. U spomenutim obilježjima trebalo bi tražiti glavne razloge u objašnjenju kulturne otvorenosti, pluralizma i tolerancije koji obilježavaju suvremeni društveni prostor Gorskog kotara.

Gorski kotar danas se može okarakterizirati kao prostor koji ima prvenstveno obilježja gospodarske periferije. Moglo bi se reći da su ljudski i materijalni resursi Gorskog kotara dobrim dijelom "ispražnjeni". Pored socijalističke modernizacije, koja je imala za posljedicu demografsko pražnjenje Gorskog kotara, najveći udarac zadan je toj hrvatskoj periferiji početkom 90-ih, kad je izvršena centralizacija šumskog dobra. To je imalo za posljedicu uništenje gotovo cjelokupne drvoprerađivačke industrije, koja je predstavljala okosnicu gospodarskog razvoja⁷⁵. Treba ipak istaknuti kako je posljednjih godina na različitim razinama pokrenuto više inicijativa koje imaju za cilj promjenu negativnih trendova u razvoju gospodarskih periferija u Hrvatskoj. Kad je riječ o gorskoj Hrvatskoj, najvažnija takva inicijativa jest donošenje Zakona o brdsko-planinskim područjima 2002. godine, te dopuna tog zakona u srpnju 2003.⁷⁶ Na županijskoj i lokalnoj razini postoje programi za poticanje poduzetništva. Međutim, te inicijative imaju ograničeno djelovanje jer ne postoje inicijalni resursi za pokretanje gospodarskih mehanizama. Nedostatak kadrova predstavlja jedan aspekt problema. Drugi je obezvrjeđenost materijalne osnove za pokretanje gospodarskih procesa⁷⁷. Rješavanje tih problema zahtijeva mnogo radikalnije mjere nego što su postojeće inicijative, i zadire u pitanja decentralizacije najvažnijih gospodarskih resursa.

5. Nalazi i hipoteze

Poduzeta analiza tri rubna područja u Hrvatskoj upućuje na odbacivanje polaznih nultih hipoteza. Prvo, modernizacijski procesi u hrvatskim periferijama odvijali su se prema sličnim obrascima. Do kraja 19. stoljeća tradicionalne strukture socijalnog prostora u sva tri razmatrana slučaja ostale su gotovo nedirnute. Do znatnijih pomaka dolazi tek tijekom 20. stoljeća, a posebno u okviru modela socijalističke modernizacije. U sukobu tradicijskog i modernog socijalni prostor periferija strukturira se na različite načine, pri čemu veliki značaj imaju povijesno iskustvo te geokulturna i geopolitička obilježja pojedinih područja.

⁷⁵ Tako da se danas govori o gospodarskoj i demografskoj agoniji Gorskog kotara. Vidjeti Vjesnik 17. IV. 2001.

⁷⁶ Okosnicu zakona čine odredbe o poreznim olakšicama za poduzetnike i jedinice lokalne samouprave u područjima koja su definirana ovim zakonom.

⁷⁷ Mogućnosti kreditiranja poduzetništva svedene su na minimum, budući da je tržišna vrijednost nekretnina tako niska da nije dostatna za hipotekarno osiguranje kredita.

Istra poprima obilježja dodirne periferije koju karakterizira rezerviranost spram različitih političkih centara i relativno visoki stupanj unutarnje solidarnosti, što se očituje u političkoj mobilizaciji na regionalnim osnovama. Takvo strukturiranje odnosa unutar periferije potaknuto je, između ostalog, relativno visokim stupnjem gospodarske modernizacije, što kod novostvorenih lokalnih elita potiče težnju za kontrolom resursa i omogućuje viši stupanj nezavisnosti u odnosu na centar. Multikulturalizam i socijalna otvorenost istarskog prostora mogu se shvatiti dijelom kao rezultat povijesnih i geokulturnih okolnosti, ali imaju i instrumentalno značenje u odnosima lokalnih elita spram utjecajnih grupa u političkom središtu. Zato se i perifernost istarskog prostora treba shvatiti prije u političkim kategorijama nego u gospodarskim ili kulturnim. Treba očekivati da će uslijed toga i kolektivna identifikacija u Istri imati prije obilježja instrumentalnih identiteta nego primordijalnih. Na to upućuju primjeri "nestabilnosti" i promjene kolektivnih identiteta u različitim situacijama.

Lički socijalni prostor strukturiran je na bitno drugačiji način. Višestoljetno funkcioniranje Like kao Vojne granice i barijere prema fizičkim, ali i drugim probojima bio je jedan od glavnih razloga održavanja tradicionalne društvene strukture. Polovični procesi modernizacije u okviru socijalističkog sustava nisu bili u stanju izvršiti cjelovitiju detradicionalizaciju ličkog prostora, već su samo zaoštrili sukob tradicionalnog i modernog. Posljedice sukoba ogledaju se prvenstveno u neuspješnoj gospodarskoj modernizaciji. Drugi aspekt predstavljaju naglašene socijalne i kulturne granice u strukturiranju odnosa unutar same periferije⁷⁸. Gospodarska i kulturna depriviranost, uz spomenutu tradiciju vojne granice, logično usmjeravaju očekivanja prema političkom središtu. Zbog toga bi se lički prostor moglo najbliže odrediti kao svojevrsna "vanjska" periferija koja još uvijek dominantno obilježava gospodarska nerazvijenost i kulturna "distanca". Relativno visok stupanj političke integracije proizlazi prvenstveno iz očekivanja koja su usmjerena prema političkom središtu. U takvoj situaciji logično je očekivati i veću zatvorenost kolektivnih identiteta i njihova izraženija primordijalna obilježja.

Gorski kotar ima neka od obilježja koja su tipična za istarski primjer. To se odnosi prije svega na kulturnu otvorenost. Ono što tu periferiju povezuje s ličkim primjerom jest gospodarska depriviranost. Istodobno posebnost Gorskog kotara u odnosu na prethodna dva slučaja jest svojevrsni politički pluralizam, koji je dio političke tradicije tog kraja. U tom pogledu Gorski kotar predstavlja prije svega gospodarsku periferiju u Hrvatskoj.

Zaključak koji se na kraju nameće jest da se u upravljanju socijalnim prostorom na razini zemlje, problemu periferija mora pristupiti na diferencirani način. To znači da treba napustiti funkcionalističko i difuzionističko stajalište, prema kojem je perifernost jednoznačno određena. Problemi integracije hrvatskih periferija ne mogu se rješavati pojednostavnjenim modelima gospodarske potpore i političkim diktatom centra, već trebaju biti strukturirani sukladno dimenzijama perifernosti koje su dominantne na određenom prostoru.

LITERATURA

- Akrap, Anđelko, Jakov Gelo (1999) Broj prisutnog stanovništva Republike Hrvatske i županija po dobi i spolu od popisa stanovništva 1991. do 1998. godine. **Društvena istraživanja** 8(5-6):679-723.
- Akrap, Anđelko (1999) Vitalna statistika i različitost depopulacijskih procesa u Hrvatskoj i županijama. **Društvena istraživanja** 8(5-6):793-815.
- Banovac, Boris (1998) **Društvena pripadnost, identitet, teritorij**. Rijeka: Pravni fakultet.
- Banovac, Boris (2004) **Kolektivni identiteti i "nove" periferije**, Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka, 2(25), (u tisku).

⁷⁸ Kao što je poznato, kulturne podjele koje su poticane prvenstveno iz središta bivše države rezultirale su na kraju definitivnim raspadom lokalne zajednice.

- Banović, Vaso (1932) **Gacka dolina**. Zagreb: Štamparija glavnog Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga.
- Castells, Manuel (2000) **Uspón umreženog društva**, Zagreb: Golden marketing.
- Cifrić, Ivan; Ognjen Čaldarović, Rade Kalanj, Krešimir Kufrin (1998) **Društveni razvoj i ekološka modernizacija**. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Collins Dictionary of Sociology** (1995), David Jary i J. Jary (ur.), Glasgow: HarperCollins Publisher.
- Crnković, Josip (1996) Šumarstvo Gorskog kotara, u Starčević, Ante (ur.) **Mogućnosti i strategija razvoja Gorskog kotara do 2005. godine**, Rijeka: Ekonomski fakultet.
- Čulinović, Ferdo (1961) **Jugoslavija između dva rata**. Knj. II., Zagreb: JAZU.
- Darovec, Darko (1996) **Pregled istarske povijesti**. Pula: C.A.S.H.
- Dukovski, Darko (1997) **Svi svjetovi istarski**. Pula: C.A.S.H.
- Gelo, Jakov, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić (1998) **Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991**, 1-5, Zagreb: DZS.
- Gelo, Jakov (1999) Ratni učinci na promjene demografskih struktura u Hrvatskoj, **Društvena istraživanja**. 5-6(8):735-749.
- Giddens, Anthony (1986) **The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration**, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1990) **The Consequences of Modernity**, Stanford: Stanford University Press, Stanford.
- Giddens, Anthony (1994) Foreword, u R. Friedland, D. Boden (ed.) **Nowhere. Space, Time and Modernity**, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Harvey, David (1996) **Justice, Nature & the Geography of Difference**, Oxford: Blackwell Publishers.
- Mrzljak, Juraj (1983) **Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj**. Zagreb.
- Izješće o stanju u prostoru Źupanije Istarske**. Odjel za prostorno planiranje, graditeljstvo i zaštitu okoliša Źupanije Istarske, studeni 1995.
- Kalanj, Rade (1994) **Moderno društvo i izazovi razvoja**. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Karaman, Igor (1981) Pregled gospodarske povijesti – od XV. do XX. stoljeća, u **Gorski kotar**, Delnice: Fond knjige "Gorski kotar".
- Katunarić, Vjeran (1993) Centar, periferija i regionalizam: "tvrda" europska postmoderna", **Društvena istraživanja**, 1(1):5-12.
- Keating, Michael (1988) **State and Regional Nationalism**, New York: Harvester-Wheatsheaf.
- Klemenčić, Mladen, Vesna Kušar, Źeljka Richter (1993) Promjene narodnosnog sastava Istre. **Društvena istraživanja** 6-7(2):607-629.
- Korenčić, Mirko (1979) **Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971**. Zagreb: JAZU.
- Le Goff, Jacques (1998) **Civilizacija srednjovjekovnog Zapada**, Zagreb: Golden Marketing.
- Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja** (1998), Emil Heršak (ur.), Zagreb: Institut za migracije i narodnosti i Školska knjiga.
- Lijphart, Arend (1977) Political Theories and the Explanation of Ethnic Conflict in Western World: Falsified Predictions and Plausible Post-dictions, u M. J. Esman (ed) **Ethnic Conflict in the Western World**, Ithaca: Cornell U. P.
- Ljubović, Enver (2003) **Grbovi i plemstva Like, Gacke i Krbave**. Zagreb: Medgrad.
- Mandić, Oleg (1973) "Il confine militare Croato", u **Confini e regioni. Il potenziale di sviluppo e di pace delle periferie**, Trieste, Edizioni Lint.
- Malnar, Juraj, Artur Tomić (1996) Povijesni razvoj, u Starčević, Ante (ur.) **Mogućnosti i strategija razvoja Gorskog kotara do 2005. godine**, Rijeka: Ekonomski fakultet.
- Marković, Mirko (2001) **Ličani kroz prošlost**. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Marković, Mirko (2003) **Gorski kotar. Stanovništvo i naselja**, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Milanović, Božo (1967) **Hrvatski narodni preporod u Istri**, knjiga I (1797-1882). Pazin: Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u Pazinu.
- Milanović, Božo (1973) **Hrvatski narodni preporod u Istri**, knjiga II (1883-1947). Pazin: Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u Pazinu.

- Milanović, Božo (1976) **Moje uspomene (1900–1976)**. Pazin: Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u Pazinu i Kršćanska sadašnjost u Zagrebu.
- Paver, Josipa (1981) Od pada Bachovog apsolutizma do sloma Austro-Ugarske Monarhije i nastanka države Srba, Hrvata i Slovenaca, u **Gorski kotar**, Delnice: Fond knjige “Gorski kotar”.
- Paver, Josipa (1981) Od proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (1918–1941), u **Gorski kotar**, Delnice: Fond knjige “Gorski kotar”.
- Pejnović, Dane (1979) Deagrarizacija ličke regije, u: V. Muljević, Stanić, N. (ur.) **Udio Like u znanosti i privredi**. Gospić: Istraživački centar “Nikola Tesla” Gospić i Hrvatsko prirodoslovno društvo Zagreb.
- Peruško, Tone (i dr.) (1968) **Knjiga o Istri**. Zagreb: Školska knjiga.
- Pusić, Eugen et al. (1988) **Upravni sistemi**. Zagreb: Narodne novine.
- Rihtman Auguštín, Dunja (1997) Zašto se grozimo Balkana, **Erasmus**, 19:27–35.
- Ritzer, Georg (1999) **McDonaldizacija društva**, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Rogić, Ivan (1996) Prinos poredbenoj analizi ekologijskog horizonta prve i druge hrvatske modernizacije. **Socijalna ekologija**, 5(4):489–500.
- Rogić, Ivan (1993) Hrvatska i njezine regije, **Društvena istraživanja**, 1(1):25–35.
- Rogić, Ivan, Mišetić, Anka (1999) Razvojne obveze Zagreba prema hrvatskoj periferiji. **Društvena istraživanja** 8(5.–6.):819–841.
- Rokkan, Stein, Derek W. Urwin (1983) **Economy Territory Identity. Politics of West European Peripheries**, London: Sage.
- Roksandić, Drago (2004) **Etnos, konfesija, tolerancija**. Zagreb: Prosvjeta.
- Sekulić, Duško (1997) Prostor i identitet. **Erasmus** (19):46–57.
- Shils, Edward (1975) **Center and Periphery. Essays in Macrosociology**, Chicago: The University of Chicago Press.
- Sirotković, Hodimir, Margetić, Lujo (1990) **Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije**. Zagreb: Školska knjiga.
- Statistički ljetopis hrvatskih županija 1993**. (1994), Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Statistički godišnjak Istre, Primorja i Gorskog kotara 1992**. (1992), Rijeka: Međuopćinski zavod za statistiku – Rijeka.
- Šetić, Nevio (1995) **Istra između tradicionalnog i modernog** ili O procesu integracije suvremene hrvatske nacije u Istri. Pazin: Naša sloga.
- Štambuk, Maja (1998) Lika – studija slučaja, u I. Rogić i Štambuk, M. (ur.) **Duge sjene periferije**. Zagreb: Institut Ivo Pilar.
- Urry, John (1995) **Consuming Places**, London and New York: Routledge.
- Verhelst, Thierry (2001) The Impact of Identity on Local Development and Democracy, u N. Švob-Đokić (ur.), **Redefining Cultural Identities**, Zagreb: Institute for International Relations.
- Žerjavić, Vladimir (1993) Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910–1971. **Društvena istraživanja** 6–7(2):631–656.

MODERNIZATION (AND/OR EUROPEIZATION) OF CROATIAN PERIPHERY – EXAMPLES OF ISTRIA, LIKA AND GORSKI KOTAR

BORIS BANOVAČ

Faculty of Law University of Rijeka

ROBERT BLAŽEVIĆ

Faculty of Law University of Rijeka

ŽELJKO BONETA

High School of Education, Rijeka

Modernization processes directly influence the structure of social space. Social space is understood as a symbolic and cultural reproduction of material and objective elements of sociability. Construction of a social space is always connected with power relationships since it includes universal concepts and preconceptions that, once accepted, become obligatory for members of the society. It is within this context that a relation between the center and the periphery also needs to be examined. The article's starting point is an understanding of periphery as a multidimensional space that might be structured according to economic, political and cultural dimension. In this sense, periphery does not necessarily need to be characterized by economic backwardness, insufficient political integration and cultural isolation. Peripheral quality of a particular social space is connected with the level of modernization in each of the three mentioned dimensions. Comparative analysis of historical and present development of three Croatian regions (Istria, Lika, Gorski kotar) demonstrates three different forms of periphery. Peripheral quality of Istria is primarily expressed in political dimension as a form of political mobility on regional basis that fuels a latent clash with the center. Lika represents a periphery in economic and cultural sense followed by political conformism to the center. In the case of Gorski kotar the most present is the economic dimension of peripheral quality together with political pluralism and multicultural patterns. The analysis leads to a conclusion that integrational problems of Croatian periphery cannot be resolved by simplified models of economic support and political dictate of the center; rather, they need to be structured according to dominant dimensions of peripherness in a particular space.

Key words: MODERNIZATION, EUROPEIZATION, SOCIAL SPACE, PERIPHERY, ISTRIA, LIKA, GORSKI KOTAR